বিসৰ্জ্জন

(পঞ্চাঙ্ক নাটক)

শ্ৰীআনন্দচন্দ্ৰ বৰুৱা
'বকুলবন', যোৰহাট

চপলা সাহিত্য সদন
পুস্তক প্ৰকাশ আৰু প্ৰচাৰ প্ৰতিষ্ঠান
পোষ্ট বক্স নং ১, শ্বিলং

প্ৰকাশক ঃ
শ্ৰীবিভুভূষণ চৌধুৰী
অসমীয়া সাহিত্য মন্দিৰ
পোষ্ট বক্স নং ১, শ্বিলং

পৰিবেশক ঃ
চপলা বুক ষ্টল

মুদ্ৰাকৰ ঃ
শ্ৰীসৌৰেন্দ্ৰনাথ মিত্ৰ, এম এ
বোধি প্ৰেছ
৫ শঙ্কৰ ঘোষ লেন
কলিকতা ৬

প্ৰথম তাঙৰণ
জুন ১৯৩৩ ইং
দ্বিতীয় তাঙৰণ
আগষ্ট ১৯৫৬ ইং

মূল্য ডেৰ টকা

শ্ৰীযুক্ত নগেন্দ্ৰনাথ বৰুৱা

শ্ৰীচৰণেষু

দাদা,

জীৱনৰ সকলো আকাঙ্ক্ষা দলিয়াই দি প্ৰথম যৌৱনৰে পৰা যি মহানুভৱতাৰে আপুনি ৺ পিতৃ মাতৃ দেৱতা দুজনা আৰু আপোনাৰ অনেক ভাই-ভনী আত্মীয়-কুটুম সকলৰ কল্যাণ কামনা কৰি আহিছে; আপোনাৰ প্ৰেমময় হৃদয়ত ৰাম-চেনেহৰ যি মহান আদৰ্শ লুকাই আছে, সেই হৃদয়ৰ স্পৰ্শ পাই আপোনাৰ এই নিঃকিণ ভায়েক যিমান ধনী হ'ল সেই খিনিৰ ধাৰ শুজিব পৰা সম্বল তাৰ হাতত নাই।

আপোনাৰ চৰণতে মোৰ অভিশপ্ত মূৰ লগাই সৰ্ব্বপ্ৰাণ বিসৰ্জ্জন দি স্বাৰ্থপৰৰ দৰে ঘূৰাই আপোনাকে ভিক্ষা খুজিছোঁ—আশীৰ্বাদ দিয়ক যেন হৃদয়ৰ সেৱা কৰি সাৰ্থক হওঁ। ইতি— তিনিচুকীয়া, প্ৰথম আহাৰ ১৮৫৫

সেৱক
শ্ৰীআনন্দ

ভাৱৰীয়া সকল

ব্ৰহ্মা—
মহাদেৱ—
নন্দী—
ৰাম—
লক্ষ্মণ—
ভৰত—
শত্ৰুঘ্ন—
লৱ—
কুশ—
বৰাগী—
শিল্পী—
সদানন্দ—
বশিষ্ঠ—
মন্ত্ৰী—
সীতা—
ঊৰ্ম্মিলা—
বামুণী—
কিন্নৰীসকল, তাপসকুমাৰীসকল, বাটৰুৱা, ব্যাধ,

প্ৰস্তাৱনা

হিমালয়—কৈলাস

[নটৰাজ বেশে মহাদেৱ বহি থাকে। দূৰত কেইগৰাকীমান কিন্নৰীয়ে ঝৰণাত মুখ চাই কেশবিন্যাস কৰে। এগৰাকীয়ে লাস্য নৃত্য কৰি পৰ্ব্বতৰ মাজৰ পৰা ওলাই আহে, নৃত্য অন্ত নৌহওঁতেই বেগেৰে নন্দীৰ প্ৰবেশ]

নন্দী— পিতা,
অমঙ্গল ঘটিছে ধৰাত।
আউলী বাউলী হৈ
বসুমতী আয়ে
ইনাই বিনাই আহি
কান্দিছে হঠাৎ !

মহা— কাৰ ! কাৰ এনে
সকৰুণ কণ্ঠস্বৰ
পৰিছে কাণত ?

নন্দী— পিতা !
সতীসাধ্বী জানকীৰ
কৰুণ ৰোদন শুনি
বসুমতী নোৱাৰিলে ৰ'ব।

[কিন্নৰী সকল গুচি যায়]

মহা— সত্য ! সত্য ইযে

লীলা মৰতৰ।
শোকৰ অগনি আহি
পৃথিবীৰ পৰা
পুৰিব খুজিছে যেন
দেৱতাৰো দেশ!

নন্দী— হুমুৰা হুমুৰা পিতা
নহলে পৃথিবী আজি
হ'ব ছাৰখাৰ;
ঘটিব প্ৰলয়—

মহা— নুমাব তেঁৱেই নন্দী
জলালে যিজনে নিজে
প্ৰলয়ৰ এই দাবানল।
কৈ আহাঁ অযোধ্যাৰ শ্ৰীৰামচন্দ্ৰক
তেওঁৰ দোষতে আজি কান্দিছে সীতাই;
কান্দে বসুমতী।
কৈ আহাঁ—
প্ৰতিকাৰ নকৰিলে তেওঁ
নিজে মই ৰুদ্ৰমূৰ্ত্তি ধৰি
ছাৰখাৰ কৰিম সকলো! (ব্ৰহ্মাৰ প্ৰৱেশ)

ব্ৰহ্মা— ক্ষান্ত হোৱা ভোলানাথ!
শুনা উপদেশ—
শেষ কৰি মৰতত লীলা

আহিছে উলটি সীতা
লক্ষ্মী বৈকুণ্ঠৰ।
যুক্তি কৰি আনাগ'ই
অযোধ্যা পতিকো!

মহা— পদ্মযোনি!
তুমি নকৰিলে আৰু
যুক্তি কৰে কোনে?
উপায় কৰিব কোনে?

ব্ৰহ্মা— তেন্তে শুনা,
অযোধ্যাৰ প্ৰজাৰ স্নেহত
ভোলগ'ই ৰঘুনাথে
পাহৰিলে মহিমা নিজৰ।
সোঁৱৰাই নিজ শক্তি
মুক্তিদান দিবল'ই
জানকী নাথক,
নটৰাজ মহাদেৱ
উপযুক্ত দেখোঁ!

মহা— আৰু ৰচক যিজন নিজে
মায়া মুকুতিৰ,
মুক্তিদাতা স্বয়ং যিজন
অপাৰগ তেওঁ?

ব্ৰহ্মা— প্ৰলয় কৰোঁতা জনে

বিলোপ কৰিব জানে
সৃষ্টিৰ মহিমা ।
যোৱাঁ ভোলানাথ—
চাৰি অংশে জন্ম লৈ
মায়াত বিভোল হ'ল
বিষ্ণু অৱতাৰ !
ধ্বংস কৰি মায়াৰ বান্ধোন
চাৰি অংশ পূৰ্ণ কৰা
একেটি অংশত !

মহা— সেয়ে হওক ;
মহাকাল বেশ ধৰি
যাম অযোধ্যালৈ !

ব্ৰহ্মা— প্ৰথমতে গৈ
শ্ৰীৰামৰ বিষম বন্ধন
লক্ষ্মণক আতঁৰাবা
পৃথিবীৰ পৰা ।
সেয়ে হলে,
বিতৃষ্ণা জাগিব আহি
ৰামৰ প্ৰাণত ।

[এনেতে শঙ্খ ঘণ্টা আদি নানা বাদ্য বাজি উঠে । চাৰিওফালৰ পৰা পুষ্প বৃষ্টি হয় । কৈলাসপুৰী উজ্জল হৈ পৰে । লাহে লাহে গীত গাই গাই এদল কিন্নৰীয়ে লক্ষ্মীৰূপা সীতাক লৈ আহে]

ব্ৰহ্মা— চোৱা, চোৱা মহেশ্বৰ
লক্ষ্মীৰূপা সীতাদেৱী আহিছে ইফালে ।
আহাঁ, আহাঁ সতী—

[মহাদেৱ আৰু ব্ৰহ্মা আগবাঢ়ি যায় । কিন্নৰী সকলে গায়]

গীত

মিশ্ৰ-খাম্বাজ—তেতালা

হিমালি হিমে ধৰা জিনিলে,
ত্ৰিভুবনে প্ৰাণ ভৰি সতী চিনিলে ।
কোমল প্ৰাণে তুমি সহিলা সতী
কুটিল কালৰ অতি নিঠুৰ গতি ।
জীৱন কুসুম কিৰে শোকে তিয়ালে !

———

প্ৰথম অঙ্ক

প্ৰথম দৃশ্য

অযোধ্যাৰ প্ৰাসাদ, শয়ন কক্ষ

(অৰ্দ্ধ শায়িত অৱস্থাত অকলে ৰামে ভাবি থাকে)

ৰাম— কণ্টক ! কণ্টক !
বিন্ধিছে কণ্টকে যেন
সুখ শয্যা মোৰ—
সীতা ! সীতা !
কেনি গ'লা সীতা মোৰ
প্ৰাণৰ ঈশ্বৰী !
শূন্য আজি সিংহাসন—
শূন্য মোৰ অন্তৰৰ
সুবিমল কমল আসন !
প্ৰজানুৰঞ্জন ! প্ৰজানুৰঞ্জন !
প্ৰজানুৰঞ্জন হৈ
বিৰাগ ভাজন হলোঁ।
শান্তি জননীৰ—
অহহ ! জনম দুখিনী মোৰ
প্ৰাণৰ প্ৰতিমা,

প্ৰজাৰ কথাতে দিলো
নিজে উটুৱাই !
অভিশাপ—
শূদ্ৰকৰ পত্নী আৰু তাৰা, মন্দোদৰী,
অভিশাপ ফলিয়ালে,
চোৱাঁহি এবাৰ—
উস্ !

(গীত গাই গাই লৱ-কুশৰ লগত বৰাগী সোমাই আহে)

বৰাগীৰ গীত

ইমন—তেতালা

জয় ৰাম জয় ৰাম, জয় ৰাম জয় ৰাম।
ৰঘুপতি ৰাঘৱ জয় সীতা জয় ৰাম ॥
জয় পালক, জয় শাসক
চিৰ বাঞ্ছিত গুণ মণ্ডিত
জয় ৰাম ॥

ৰাম— বৰাগি ! আপোনাৰ সঙ্গীত সাধনা সফল হওক। কিন্তু স্তুতি গান বৰ নীৰস।

বৰাগী— প্ৰভু, যদি দাসৰ এই এফেৰিমান বাণী আৰাধনাই আপোনাৰ মনত এক ৰেণু মানো শান্তি দিব পাৰে তেন্তে মোৰ অপাৰ সুখ।

লৱ— পিতা, এখেতৰ সুৰত এনে এটি মোহিনী শক্তি আছে যে, আমিও ভোলগৈ থাকোঁ।

ৰাম— ভাল হৈছে বাছাহঁত, তোমালোক দুয়ো সঙ্গীত আলোচনা কৰা। মাজে মাজে মোকো গাই শুনাবা। কুশ ?

কুশ— পিতা !

ৰাম— মহৰ্ষি বাল্মীকিৰ শিক্ষা মনত পেলাই লগে লগে ৰাজনীতিৰ ফালেও চকু দিবাহঁক। ভবিষ্যত ৰাজ্যভাৰ তোমালোকৰ ওপৰত।

কুশ— পিতা ! তমসাৰ তামস তীৰত বহি বেদমন্ত্ৰৰ সাম ঝঙ্কাৰত যি তৃপ্তি পাইছিলোঁ, তালৈ মনত পৰিলে ৰাজ্যধন বিষময় যেন লাগে।

ৰাম— সেই কৰুণ কাহিনীৰ কথা আৰু নকবা। সি মোৰ কল্পনাৰ আঁৰতে লুকাই থাওক, লুকাই থাওক তাতে মোৰ সকলো সন্তাপ।

লৱ— দাদা, মন্দিৰলৈ যাওঁ বলা।

কুশ— অ' হয়। পিতা, মন্দিৰলৈ এজন নতুন সন্ন্যাসী আহিছে। আমি এতিয়া তেওঁক চাবলৈ যাব খুজিছোঁ।

ৰাম— যোৱাঁ !

(লৱ-কুশ আৰু বৰাগীৰ প্ৰস্থান)

ৰাম— ৰাজসিংহাসন দেখি
জলি উঠে দাবানল
মনৰ মাজত !
উচ্চ শিৰ, তুচ্ছ হয়
লাজে অপমানে।

ৰজা মই ! লোকে কয়
ৰজা মই———
কোৱাঁ,
তুমি কোৱাঁচো প্ৰেয়সি ?
যদিও আঁতৰি গলা বহুদূৰলৈ,
কিন্তু
স্মৃতিৰ গাঁথনি প্ৰিয়া
নাই ছিগা অন্তৰৰ পৰা।
কেতিয়াবা, ভোলগৈ
কল্পনাৰ কুহক মায়াত
আবেগত 'সীতা' বুলি
লবি যাওঁ নিৰাশ্বাসে
শয্যাৰ কাষলৈ'।

(লক্ষ্মণৰ প্ৰবেশ)

লক্ষ্মণ— (ৰামৰ পদধূলি লৈ) দাদা,
আকৌ চিন্তা কৰিছে ?

ৰাম— চিন্তা ? চিন্তা লক্ষ্মণ ?
পঞ্চবটী—পঞ্চবটী পৰিছে মনত—

লক্ষ্মণ— সেয়ে দাদা,
জীৱনৰ
শান্তি আৰু অশান্তিৰ
মিলনৰ স্থল।

ৰাম— সেই—সেই চিন্তা আজি
পৰিছে মনত।
বৈদেহীৰ বিয়োগ বাতৰি
বাজিছে প্ৰাণত মোৰ
প্ৰতি পলকতে।
অপাৰ সমুদ্ৰ যেন
পাৰ ভাঙ্গি আহিছে ধিয়াই
লক্ষ্য কৰি মোৰে বক্ষঃস্থল।
লক্ষ্মণ— কিয় দাদা সোঁৱৰালা অতীত কাহিনী ?
কিয় পুনু জলালা অগনি ?
মাতৃ জ্ঞানে পূজিছিলোঁ।
চৰণ দুখানি যাৰ।
যাৰ হকে স্বৰ্ণ লঙ্কা
উচ্ছন্ন কৰিলোঁ।
বনবাস দিলোঁ যাক
পাষাণ হিয়াৰে—
কিয় প্ৰভো, সেই স্মৃতি
পেলালা মনত ?
ৰাম— বলা ভাই গুচি যাওঁ
পুনু বনলৈ।
ৰাজ্য সুখ কিবা প্ৰয়োজন ?
সীতাৰ বিহনে আজি

দেই পুৰি যায় মোৰ
গোটেই শৰীৰ।
উস্ ! নিজহাতে ঢাকি দিলোঁ।
শীতল জোনাক ?
লক্ষ্মণ— দাদা,
উষাৰ হাঁহিটি যেনে
মধুৰে গধুৰ।
নিশাৰ আন্ধাৰো তেনে
ৰহস্যৰে পুৰ।
ৰাম— ভাই,
দহিছে হৃদয় মোৰ
এষাৰ কথাই—
কইছিলোঁ জানকীক—
লক্ষ্মণ— নকবা, নকবা দাদা,
দহিছে দাসৰো হিয়া
ইচ্ছা হয়, কোটী কোটী বজ্ৰপাত
পৰক শিৰত,
সৰক চকুৰে মোৰ
তেজৰ টোপাল।
ৰাম— লক্ষ্মণ !
দুৰ্ভিক্ষ, দুৰ্ভিক্ষ—
মাত দুৰ্ভিক্ষক

বক্ষ-ৰক্ত পান কৰি মোৰ
শান্তিলাভ কৰক সিয়েই।

(বিৰক্তিৰে গুছি যায়)

লক্ষ্মণ— বিৰক্ত হইছে দাদা
শোকৰ চিন্তাত ?
বিৰক্তিৰে উপচিল
আকাশ বতাহ ?
উন্মাদ গতিৰে যেন
মহাকাল আহি
গিলিব খুজিছে এই অযোধ্যা নগৰ ?
নাই জনা
সুমিত্ৰা-নন্দন মই
শ্ৰীৰামৰ দাস ?
নাই জনা
ৰামনাম হৃদয়ত লৈ
অসাধ্য সাধিব পাৰোঁ
মৰ জগতত ?
আহি থাক সংসাৰৰ
বিপদ বিঘিনি
মহামন্ত্ৰ আছে মোৰ
মুখত সদায়—
ৰাম—ৰাম—ৰাম ! (সোমাই যায়)

দ্বিতীয় দৃশ্য

মন্দিৰ

[সন্মুখত দেবীৰ মূৰ্ত্তি, সন্ন্যাসী বেশে মহাদেৱ, লৱ কুশ আৰু বৰাগী]

লৱ— ভাই এই মন্দিৰত কি পাবাঁ ? সন্ন্যাসীও সামান্য পূজাৰী মাথোন আৰু এই মূৰ্ত্তিও মাটিৰ !

কুশ— সন্ন্যাসি ! আমি যে স্নেহৰ ভিক্ষাৰী ! কতদিন ‘আই’ বুলি প্ৰাণ খুলি মাতিবলৈ পোৱা নাই। কিমান দিন আইৰ স্নেহ সম্ভাষণ শুনা নাই ! নোৱাৰা ? এবাৰ আইৰ মূৰ্ত্তিটি দেখুৱাব নোৱাৰানে সন্ন্যাসি ?

মহা— যিজন চিৰকালৰ কাৰণে গুছি গ'ল তেওঁ যে আৰু দেখা দিব নোৱাৰে কুমাৰ ! মাতৃ স্নেহৰ কথা পাহৰি পেলোৱাঁ—সেইবোৰ এটা ভ্ৰান্তি মাথোন।

লৱ— কি কোৱাঁ সন্ন্যাসি—মাতৃ-স্নেহ পাহৰি পেলাম ? তুমি সৌ মাটিৰ পুতলি দেখি আত্মহাৰা হ'ব পাৰা আৰু আমি জন্মদাত্ৰী জননীক পাহৰি পেলাম ?

কুশ— মিছা কথা সন্ন্যাসি, মাতৃ-স্নেহ পাহৰিবৰ উপায় নাই। বৰাগি ! গান গোৱাঁ—গান গোৱাঁ।

বৰাগী— **গীত**

“এই গীতৰ তৰী দিলো এৰি
তৰুণ বৰাগী !
বায়ু-লহৰ ফালি যাব মোৰ
তৰী সুৰাগী।

যৌৱনৰ এই ফুলাম তৰী
মহা অনন্ত লক্ষ্য কৰি
আকাশ মাজত মহাবেগে
দিলো তিয়াগী !”

লৱ— বলা দাদা, অলপ মুকুলিত ফুৰি আহোঁগৈ। আহাঁ বৰাগি !

বৰাগী— বলক— (তিনিও ওলাই যায়)

তৃতীয় দৃশ্য

ৰাজ উদ্যান

(এখন সৰোবৰ—পাৰত ওথ ওথ শিলৰ আসন। সৰোবৰত পদুম ফুল ফুলি আছে। সখীহঁতে উৰ্ম্মিলাক লগত লৈ পাৰত ঘূৰি ফুৰে)

উৰ্ম্মি— সখীহঁত ! এনেকুৱা এটা গীত গোৱাঁচোন যিটি শুনিলে শৰত কালৰ কথা মনত পৰে আৰু যাৰ সুৰত মনৰ সন্তাপ দূৰ হয়।

১ম সখী—তেন্তে আহাঁ সখী, তুমি এইখিনিতে বহাঁ—আমি গাওঁ।
[উৰ্ম্মিলাক মাজত বহুৱাই লৈ সখীহঁতে গায়]

গীত

ঝিঝিট খাম্বাজ—কাৱালী

শৰত শেফালি নিশি মলয়া বাৰে
জুৰু জুৰু জুৰু জুৰু পৰাণে ধাৰে।

সৰসী পৰশি প্ৰিতে কমলিনী হাসে
মধুকৰ নিকৰ ঘন ঘন আসে
চঞ্চল টলমল সৰোবৰ অঙ্কল
ধীৰি ধীৰি ঋতুমতি আৱে ॥
নিদাঘ-তপত ঘোৰ পানীপিয়া ধৰা
উলসি ঝলসে আজি ৰূপ ৰস ভৰা।
অৰুণ বৰুণ সনা ঝলমল হিমকণা
সুশোভিত শ্যামলিমা পাৰে ॥

[গান শুনি শুনি উৰ্ম্মিলা বিভোল হয়। দূৰত লক্ষ্মণকে দেখি সখীহঁত গুচি যায়। চমক ভাগিলত ‘সখি’ বুলি মাতিব খোজোঁতে লক্ষ্মণকে দেখি উৰ্ম্মিলা ৰৈ যায়]

লক্ষ্মণ— জোনাক যামিনীত কি নতুন বাৰ্ত্তা আহিছে উৰ্ম্মিলা ?

উৰ্ম্মিলা—নতুন বাৰ্ত্তা আৰু কি আছে প্ৰভু ? সদাই একে বাণী একে সঙ্গীত।

লক্ষ্মণ— কিন্তু তাৰ আঁৰে আঁৰে ৰহস্যৰ এখন ইন্দ্ৰজালে নিতউ নতুন প্ৰেৰণা আনি আছে উৰ্ম্মিলা।

উৰ্ম্মিলা—নাথ ! সুখ আৰু দুখ এই দুটা বস্তুৰ পৰা সুন্দৰ জগত খন কেনে বিষময় হৈ পৰিছে।

লক্ষ্মণ— সুখ-দুখ বিবৰ্জ্জিত অৱস্থা সাধকৰ শেষ সম্পদ। কিন্তু সাধাৰণ মানুহৰ মাজত এটা নহয় এটাৰ প্ৰাধান্য থাকিবই।

উৰ্ম্মিলা—আপুনি বহক। তাৰ উত্তৰ দিছোঁ।

গীত

নানিবা নানিবা সুখ আশা
মধু-নিশা আজি চকুলোৰে ভৰা ।
দুখে ভৰা সুখ গানে
তন্দ্ৰাজড়িত প্ৰাণে ।
সুখ দুখ কিবা জানে
—গভীৰ নিৰাশা !

লক্ষ্মণ— কি মধুৰ !
কবিৰ কল্পনা যত
হয় অপাৰগ
বিশ্ব খনিকৰে যাৰ
ৰূপ সৃষ্টি নোৱাৰে কৰিব
একেটি সঙ্গীতে তাত
পূৰ্ণ মূৰ্ত্তি আনিদিয়ে
অপূৰ্ণ দেহত !
সঙ্গীতৰ ঝঙ্কাৰত
উটিযায় হৃদয়ৰ
সকলো সন্তাপ !—
বিশ্ব-প্ৰকৃতিৰ এই
নিস্তব্ধ হিয়াত
ঢ'উ খেলি আছে নিতে
সঙ্গীতৰ অনাহত ধ্বনি !

সঙ্গীতত যি জনৰ
লেশ মানো স্পৃহা নাই
কিম্বা
গীতি-কবিতাৰ লয়
নপৰশে যাৰ অন্তৰত
বিশ্বাসঘাতক তেওঁ—
হিয়া তাৰ পাষাণৰ দৰে !

লক্ষ্মণ— উৰ্ম্মিলা ?

উৰ্ম্মিলা—

গীত

দুখে ভৰা সুখ গানে
তন্দ্ৰাজড়িত প্ৰাণে
সুখ দুখ কিবা জানে
—গভীৰ নিৰাশা ?

লক্ষ্মণ— আৰু আনিবা ক'ৰ পৰা ?—উৰ্ম্মিলা ? বৰ ভয়ানক কিবা এটা যেন মোৰ কাৰণে ৰৈ আছে ?

উৰ্ম্মিলা—প্ৰভো, আপুনি চিন্তাশীল পুৰুষ। সেই কাৰণে নানা চিন্তা আহি কেতিয়াবা আপোনাৰ মন গধুৰ কৰি তোলেহি। আপুনি একো চিন্তা নকৰিব। দেবীয়ে মহাশঙ্কটৰ সময়তো ৰঘু-কুলক ৰক্ষা কৰি থৈছে।

লক্ষ্মণ— এটা কথা ঊৰ্ম্মিলা, আজি মন্দিৰত এজন সন্ন্যাসীক লগ পালোঁ। তেওঁ মোৰ হাত দুখনত ধৰিবৰ পৰাই সংসাৰৰ প্ৰতি মোৰ এটা বিৰাগ ভাব আহিছে। তেওঁ মোক কলে যে, আত্মত্যাগ একমাত্ৰ উপায় !

ঊৰ্ম্মিলা—সন্ন্যাসীয়ে সঁচা কথা কৈছে আৰু ঠিক উপযুক্ত জনকেই কৈছে। আপুনি শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ কাৰণে যি ত্যাগ কৰিলে সেই খিনি জানো অতি সামান্য প্ৰভো ?

লক্ষ্মণ— বান্ধিছোঁ হৃদয় মোৰ
একেটি মন্ত্ৰৰে,
সেই এক মন্ত্ৰ জপ কৰি
কৰিম কৰ্ত্তব্য মোৰ
ইহ জনমৰ।
এক মন্ত্ৰ এক নাম
ৰাম—ৰাম—ৰাম !

———

দ্বিতীয় অঙ্ক

প্ৰথম দৃশ্য

শিল্পমন্দিৰ

[চাৰিউফালে নানাবিধ চিত্ৰ ওলোমাই থোৱা আছে। মাটিত কিছুমান চিত্ৰ-শিল্পৰ সঁজুলি। এখন ছবিৰ ফালে একেথিৰে চাই থাকি ৰামে এটা দীঘল হুমুনীয়াহ পেলায়]

ৰাম— সুদীৰ্ঘ জীৱনৰ
দুৰ্ল্লভ মাধুৰিখিনি
কুশলী শিল্পীয়ে আনি
একে ঠাই কৰিলেহি
এই মন্দিৰত !——
উস্ ! ক'ত সেই শৈশৱৰ
সোণালী জীৱন,
ক'ত আহি পৰিলোঁহি !—
(আকৌ ছবিবোৰলৈ চকু দি)
কৰুণে কোমলে মিলি
কি যে সৃষ্টি কৰিছে ধৰাত !
সুকুমাৰ লেখনীৰ
ৰেখাৰ মাজত
কিমান কৰুণ লেখা

পৰিছে বিয়পি !
— তথাপিও কিমান সুন্দৰ !
[হাতত লেখনী আৰু তালপাত লৈ শিল্পীৰ প্ৰৱেশ]

ৰাম— (তন্ময় হৈ)
সকলো আঁতৰি গ'ল—
আছে মাত্ৰ স্মৃতি !

শিল্পী— প্ৰভো ?

ৰাম— (ধীৰেৰে উলটি চাই হাতেৰে ইঙ্গিত দিয়ে)
নকবাঁ—কথা নকবাঁ ।—
চকু আৰু মনে মোৰ
নুশুনা ভাষাৰে পতা
কথাৰ মাজত
মানুহৰ কণ্ঠস্বৰ———

(হঠাৎ বৈ যায় আৰু শিল্পীৰ মুখৰ ফালে চায় । শিল্পী একে ঠাইতে একে অৱস্থাতে বৈ থাকে)

শিল্পি !
তুমিয়েহে স্রষ্টা এই
সৌন্দৰ্য্যৰ নিমাত দেশৰ ?
নমস্কাৰ, নমস্কাৰ———

শিল্পী— (ৰামক বাধাদি)
নমস্কাৰ মোক প্ৰভো ?
সেৱকক নমস্কাৰ

সেৱিতে জনায় ?

ৰাম— নহয়—নহয়—শিল্পী,
প্ৰভুত্বৰ লৌকিকতা মানি
নকৰিলে গুণৰ আদৰ
প্ৰবঞ্চনা পাপে মোক
দহিব সদায় ।
মানুহ হ'লেও তুমি
সৃষ্টিৰ ক্ষমতা থকা
সাধক এজন—
(ছবিবোৰৰ ফালে চায় আৰু কৌশল্যাৰ ছবিত চকু পৰি)
সৌৱা—বনবাস বাৰ্ত্তা শুনি,
স্নেহময়ী জননীৰ
কাতৰ চকুৰে
এটোপ এটোপ কৈ
টুকিছে তপত পানী ?
একোটি টোপালে যেন
ভাঙ্গি দিছে হৃদয়ৰ
এখন সাগৰ !
শিল্পী——

শিল্পী— (মধুৰ হাঁহি এটা মাৰি)
তিলে তিলে হৰি আনি,
কবিতাৰ স্মৃতিসানি

কল্পনাত চিত্রকৰে
যিটি প্ৰাণ দিয়ে
সেই প্ৰাণে জন্ম-মৃত্যু,
বিৰহ-মিলন প্ৰভো
নেমানে একোকে ।

ৰাম— একোকে নেমানে ?—
ভ্ৰম—ভ্ৰম
সুকুমাৰ আলেখ্যৰ
আঁৰত লুকাই
জলিব লাগিছে এই
স্মৃতিৰ শ্মশানে !
যন্ত্ৰণাৰ বিষম জ্বালাত
ভাগিব খুজিছে হিয়া
ঠান্ বান্ হৈ—
যোৱাঁ, যোৱাঁ শিল্পী—
কোমল হলেও শিল্প
অতিকে নিষ্ঠুৰ !
শ্মশান ? শ্মশান ?
জ্বলন্ত শ্মশান এই
পৱিত্ৰ মন্দিৰ ?

(প্ৰস্থান)

শিল্পী— (ৰামৰ ফালে চাই)

সঁচাকৈয়ে শ্মশান ইখন ।
কিন্তু, শ্মশানৰ
সুৰেইহে
অনন্ত কাহিনী গায়,
শুনুৱাই শেষৰ সঙ্গীত ।

দ্বিতীয় দৃশ্য

সদানন্দৰ চোতাল

[কাষলতিত জ্যোতিষ এখন লৈ সদানন্দৰ প্ৰৱেশ]

সদা— এৰা, এৰা, জ্যোতিষখনৰ কথাবোৰ অথলে যাবনে ? কিবা বোলেনে ৰজাৰ দোষত প্ৰজাৰ হাহাকাৰ । দেশত অন্নকষ্ট, জলকষ্ট,—হাহাকাৰ ! নহব কিয় ? ৰাজ্যৰ মহালক্ষ্মী সীতাৰ শাৱে নুছুবনে ? ৰামচন্দ্ৰ আকৌ বন-বাসলৈ গ'লে কি জানি কিবা এটা ফল ধৰেই ? ৰজাৰ দোষত প্ৰজাৰ হাহাকাৰ—
অতএব—

(বৰাগীৰ প্ৰৱেশ)

বৰাগী— অতএব—

সদা— তই, তই—তুমিবা কোন ? কোনহে তুমি কোন ? বৰ সাহ দেখোন ?

বৰাগী— এ' মোৰ সাহৰ কথা নকৰ । ৰজাৰ পৰা প্ৰজালৈকে

সকলোৰে লগত মই সমানে কথা কওঁ। ব্ৰাহ্মণ, পণ্ডিত, গুৰু, গোঁসাই সকলোকে কেতিয়াবা গালি দিওঁ।

সদা— তুমি দেখোন বহুত কথা ক'লা। চাওঁ, বহাঁচোন বাৰু। বোলো হেবা লৰাহঁতৰ মাক, চাওঁ এই পিনে পিৰা এডোখৰ আগবঢ়াই দিয়াঁচোন। লৰাহঁতৰ মাক !

বৰাগী— নেলাগে, নেলাগে—এনেয়ে হ'ব।

সদা— পিছে এইফালে অহাৰ উদ্দেশ্য ?

বৰাগী— মোৰ উদ্দেশ্য, আকাঙ্ক্ষা একো নাই। এইদৰে ঘূৰি ফুৰাই মোৰ ব্যৱসায়—

সদা— তেনে তই মগনীয়াৰ—যোৱাঁ—মোৰ ইয়াত একো নেপাৱ। ৰামচন্দ্ৰৰ ওচৰলৈ—ৰজাৰ ওচৰলৈ যা—ৰজাৰ দোষত আজি ৰাজ্যৰ হাহাকাৰ !

বৰাগী— ৰজাৰ দোষত ? মুৰ্খ প্ৰজাৰ মনোৰঞ্জন কৰিবৰ কাৰণেই ৰামচন্দ্ৰৰ জীৱন শ্মশান হ'ল। তথাপি কোৱা ৰজাৰ দোষ ?

সদা— তুমি শুকক বেদ পঢ়াবলৈ আহিছা ? প্ৰজাৰ দোষ কিহত ?

বৰাগী— "সীতা কলঙ্কিনী ; আকৌ অগ্নি পৰীক্ষা কৰাঁ।" এই বুলি সেইদিনা অশ্বমেধ যজ্ঞত কোনে চিঞৰিছিল ? কাৰ কাৰণে সেইদিনা ৰাম-সীতাৰ চিৰ বিচ্ছেদ হ'ল ব্ৰাহ্মণ ?

সদা— উঠাঁ—ভালে ভালে ইমানতে বিদায় লোৱাঁ।

বৰাগী— আহিছোঁ। কিন্তু তোমালোকৰ নিচিনা সংকীৰ্ণ মনৰ মানুহৰ দোষতে এখন শান্তি-সাগৰ শুকাই গ'ল। ৰামৰাজ্য ধ্বংস হ'ল।

(প্ৰস্থান)

সদা— কথাটো সঁচানেকি ? (জ্যোতিষ মেলি চায়)

(ভিতৰৰ পৰা বেগেৰে বামুণী ওলাই আহে)

বামুণী— পুথি-পাঁজি মেলি মূৰ গুঁজি থাকিলেই পেটটো ভৰিবনে ? নোযাৱাঁ কেলেই—কেনিবা ওলাই নোযোৱাঁ কেলেই ? গধুলিকৈ চৰুত দিবলৈ কণ এটাও নাই নহয়—

সদা— যাহ,—কতা অকণো শান্তি নাই। মই কিবা এটা ভাবিবলৈ লম তাই আহি উলিয়াবহি ক'ৰ শাকখোৱা, ভাতখোৱা কথাবোৰ—

বামুণী— নেখালে পাৰা জানো ? কথা ক'লে ভেকাহি মাৰিবা ? খাবলৈ লখিমী এটা নাই ইফালে ল'ৰা ছোৱালী এগোহালি।

সদা— হেৰ' লৰা সাতোটা, ছোৱালী ৯ জনীকে বহুত দেখিলিনে ? সেইবোৰ ভগৱতীৰ বস্তু, ভগৱতীয়ে খুৱাব।

বামুণী— ওঁ, ভগৱতীয়ে দলিয়াই দি গৈছিলহি নহয় ? যোৱাঁ—ভালে ভালে———নহলে—

সদা— কি কৰিবি ? কি কৰিবি অ' ?

বামুণী— শাও দিম—

সদা— হে ৰক্ষা কৰাঁ—এগৰাকীৰ শাপতে ৰাজ্যত যি হ'ব লাগে হৈছে তাতে তুমিও শাও দি আৰু ভষ্ম নকৰিবাঁ।

বামুণী— কথা কলে পেংলাই কৰা? বাৰু, তাৰ পোটোকা পাবাঁ।

সদা— তললৈ নেচাবাঁ—ভয় লাগে—আই বসুমতীয়ে ফাট দিলে তুমি জানো মোৰ এই পোহৰ ঘৰ এন্ধাৰ কৰি ইয়াত থাকিবা আৰু? বোলো ওপৰলৈ চোৱাঁ। হেৰা—

বামুণী— যোৱাঁ— চুপতি নকৰিবাঁ। (উচাৎ মাৰি ভিতৰলৈ যায় আৰু দুৱাৰ মাৰি থয়)

সদা— (দুৱাৰ খুন্দিয়াই) লৰাহঁতৰ মাক, লৰাহঁতৰ মাক! বোলো অভিমান নকৰিবাঁ—দুৱাৰ মেলাঁ। আও,— [ডাঙৰকৈ] চোৰচাং প্ৰৱেশ কৰাঁ, কিন্তু মনে মনে পাতাল প্ৰৱেশ নকৰিবাঁ? এই ৰকমেই—এই ৰকমেই? —যাওঁ, কেনি পাওঁ তণ্ডুল গোটাদিয়েক আহৰণ কৰি আনো। [টিলিকি মাৰি] সইত, সইত, সইত! জেঠীটোৱেও সত্য কথাকে কৈছে। ["ওঁ জবাকুসুম সঙ্কাশং" ইত্যাদি গাই গাই ওলাই যায়]

তৃতীয় দৃশ্য

মন্দিৰৰ ভিতৰ

[মন্দিৰৰ বাহিৰে ভিক্ষাৰীবিলাকে দোতাৰাত গুণ গুণ শব্দ কৰি গীত গায়। মাজে মাজে 'দুৰ্গা' 'দুৰ্গা' শব্দ শুনা যায়]

উৰ্ম্মিলা—[হাতত অঞ্জলি লৈ] লোৱাঁ আই, এই দীনা ভিক্ষাৰিণীৰ প্ৰাণৰ অঞ্জলি লোৱাঁ। মোৰ ইহ পৰকালৰ দেৱতা স্বামীৰ মঙ্গল কৰাঁ।

[অঞ্জলি দিব খোজে এনেতে পাছফালৰ পৰা বৰাগীয়ে মাত দিয়ে]

বৰাগী— দিয়াঁ, দিয়াঁ আই দেবীৰ চৰণত পুষ্পাঞ্জলি ঢালি দিয়াঁ—মুক্তিৰ কল্পনাত তৃপ্তি লাভ কৰা।

উৰ্ম্মিলা—কোন? কোন তুমি? মন্দিৰত সোমালা কিয়?

বৰাগী— আই, মই এটি দীন হীন পথিক। মন্দিৰৰ ধূপ ধুনাৰ গোন্ধ পাই মোৰ প্ৰাণত সুৰৰ হেঁপাহ জাগি উঠিল। তাৰ সন্ধানতে ইয়ালৈ আহিলোঁ।

উৰ্ম্মিলা—তুমি ভাবুক—তোমাৰ কথাৰ অৰ্থ মই বুজিব নোৱাৰোঁ।

বৰাগী— আই, তুমি নিজে এই ৰাজপুৰীৰ মাজত যি মহান আদৰ্শ দেখুৱাইছাঁ—তাতে জগতৰ নাৰী সমাজ মুগ্ধ হৈ থাকিব। যৌৱনৰ সুখ, ভোগ আশা বিসৰ্জ্জন দি স্বামীৰ কাৰণে যি ত্যাগ কৰিলাঁ—তাৰ মূল্য দিব কিহে? সোৱা, ভগৱতীয়ে চাইছে তোমাৰ দেহত আৰু কিমান শক্তি আছে, তুমি আৰু কিমান সহিব পাৰিবাঁ। আজি এই

ৰৰাগীৰ সাধনা সফল হৈছে সেইহে হ'বলা তাৰ মানসী দেবীয়ে সাক্ষাৎ মূৰ্ত্তি ধৰি মন্দিৰত দেখা দিছে। জননি! যদি দেখা দিলা অধমৰ প্ৰণিপাত এটিও গ্ৰহণ কৰাঁ।

[উৰ্ম্মিলাক সেৱা কৰি গুচি যায়]

উৰ্ম্মিলা—উন্মাদ পথিক—
আই, কত দুখ, কত শোক
পাৰ হলো তোমাৰ কৃপাত।
আৰু শক্তি দিয়া আই—
পাবো যেন ইষ্ট লাভ
কৰিব ধ্যানৰ।
পতিৰ মঙ্গল হ'ক—
ৰঘুকুল হ'ক যেন
প্ৰিয় জগতৰ [অঞ্জলি দিয়ে]

চতুৰ্থ দৃশ্য

বাজবাট

[গীত গাই গাই এটা ভিক্ষাৰীৰ প্ৰৱেশ]

গীত

সন্ধ্যাবেলাৰ পূৰ্ব্বাচলে অন্ধ আকাশ পৰে,
আলোক মালা, আলোক মালা, আলোক দিয়া পূৰাৰ দৰে।
পথহাৰা পথিক আজি
উজুটিত ওফৰে দেহি।

আঘাতত তাৰ উঠে বাজি।
আকুল প্ৰাণৰ গান!
ভূলোক কেনি দ্যুলোক কেনি
কিবা চিনে হায়, অন্ধ নৰে।
হায়, হায়, ৰবে ব্যথিত গৰৱে
চকুলো মাথোন সৰে।

[প্ৰস্থান]

পঞ্চম দৃশ্য

বাৰান্দা

[ৰাম আৰু শত্ৰুঘ্ন কথা পাতি থাকে]

ৰাম— শত্ৰুঘ্ন!
যোৱাঁ ভাই, যন্ত্ৰ বাদকক গ'ই
দিয়া সমাচাৰ
শোকৰ মাজতো যেন
মিলনৰ সুৰ এটি
বয় কাণে কাণে।
[শত্ৰুঘ্ন ভিতৰলৈ যায়]
লক্ষ্মণ ভৰত দুয়ো
উলটি আহিছে—
আনিছে লগতে মোৰ

পৰাজিত জীৱনৰ
অন্তৰৰ ব্যথা !

[শত্রুঘ্ন সোমাই আহে, দূৰত যন্ত্র সঙ্গীতৰ মৃদু ধ্বনি শুনা যায়]

বাজঁা—বাজঁা—
মিলনৰ মৃদু মধু
প্ৰতি মূৰ্চ্ছনাত
সন্তপ্ত বাৰ্দ্ধক্য মোৰ
উটি যক কেনিবাদি
বহু দূৰলৈ ।

[ভৰত আৰু লক্ষ্মণৰ প্ৰৱেশ । ৰামৰ চৰণ চুই দুয়ো পদধূলি লয়]

ৰাম— আহাঁ, আহাঁ—
কোৱা ভাই,
কেনেকই, ৰাজ্যভাৰ
কাক ক'ত দিলা ?

ভৰত— দাদা,
যুদ্ধাজিত মাতুলেৰে
একে লগ হৈ,
সিন্ধুৰ তীৰত থকা
গন্ধৰ্ব্বৰ অধিপতি
সৈন্ধ্যৱ ৰাজক
নিপাতিলোঁ অতি অনায়াসে ।
দুই তীৰে দুখন নগৰ আমি

কৰিলোঁ নিৰ্ম্মাণ,
তক্ষক নামেৰে পুৰী
জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ তক্ষকক দিলোঁ
পুস্কৰৰ নামে দিলোঁ
আন খনি দেশ,
পুস্কৰাৱতী বুলি
নাম থলোঁ তাৰ ।

লক্ষ্মণ— দাদা,
কাৰু নামে মহাদেশ
জয় কৰি আমি
দুখন নগৰ তাতো
কৰিলোঁ স্থাপন ।
মল্ল প্ৰদেশৰ
ৰাজধানী কৰি
অঙ্গদিয়া নামে পুৰী
পুত্ৰ মোৰ অঙ্গদক
দিলোঁ মই দান ।
শিখৰ ভূমিত পাতি
চন্দ্ৰাৱতী নতুন নগৰ
চন্দ্ৰকেতু দ্বিতীয় পুত্ৰক
ভৰত দাদাই দিলে
স্বত্ত্ব অধিকাৰ ।

ৰাম— পৰম সন্তোষ পালোঁ।
কিন্তু ভাই,
বাকী আছে শত্ৰুঘ্নৰ
কুমাৰ দুয়োটি।
সুচৰিত, সুবাহুক
দিব লাগে ৰাজ্যভাৰ
অতি সোনকালে।—
মথুৰাত আছে ৰজা
লৱণ অসুৰ।
আৰ্য্যৰ শাসন তাতো
অতি প্ৰয়োজন।

শত্ৰুঘ্ন— দাদা!
যুদ্ধ ইচ্ছা—

ৰাম— ভাই,
সাম্যবাদ যি দেশত
নাই এতিয়াও,
আসুৰিক প্ৰথা য'ত
ৰজাৰ নিয়ম,
সেইৰাজ্য জয় কৰা
সাম্যবাদী ৰাঘৱৰ
নহয় ঘৃণিত কাম।

শত্ৰুঘ্ন— তেন্তে,

যাম দাদা—পালি আদেশ।
সূৰ্য্য-বংশ যশো ৰাশি
থাপি থৈ ভাৰতৰ
নগৰে নগৰে,
সামৰাজ্য কৰিম বিস্তাৰ।

ভৰত— বলা ভাই,
নিজে মই কৰি দিম
যাত্ৰা-আয়োজন।

ৰাম— বাজক দামামা ভেৰী
গজ ঘণ্টা আদি,
অসত্যৰ পৰাজয়
সত্যৰ সাধনা হোক
লক্ষ্য ৰাঘৱৰ।
আহাঁ ভাই,
আয়োজন কৰোগই
যাত্ৰাৰ মঙ্গল।

(লক্ষ্মণৰ বাহিৰে তিনিও যায়)

লক্ষ্মণ— এটি মন্ত্ৰ দিনে ৰাতি
জপিছে দাদাই—
সত্য! সত্য!
—উস্!
কত ঢৌ উঠে নিতে

ৰঘূমণি ৰাঘৱৰ
ক্ষুব্ধ হৃদয়ত ?
কত ঢৌ মাৰ যায়
ভাঙ্গি চিঙ্গি মৰ্ম্মৰ দুকুল !
তথাপিও লিখা আছে
দাদাৰ ওঁঠত
দুটি বৰ্ণ
দিন ৰাতি যেন—
সীতা ! সীতা !

তৃতীয় অঙ্ক

প্ৰথম দৃশ্য

ৰাজ সভা

[স্বৰ্ণ খচিত চন্দ্ৰাতপৰ তলত ৰত্নৰ সিংহাসনত ৰাম বহি থাকে। লক্ষ্মণে চামৰেৰে বিচি থাকে। ভৰতে ছত্ৰ ধৰে আৰু শত্ৰুঘ্নই খোলা তৰোৱাল লৈ ৰামৰ কাষত থিয় দি থাকে। বশিষ্ঠই বেদ পাঠ কৰে]

বশিষ্ঠ— (বেদ সামৰি)
শুনা, শুনা, আৰ্য্যৰ সন্তান,
বেদৰ অমৃত বাণী
হৃদয়ত লৈ—
ৰাজ্য, ধন, সমাজ, বিভূতি
কৰিলে আহ্বান
সিদ্ধি হব চতুৰ্ব্বৰ্গ ফল।
মোক্ষলাভ হব জীৱনৰ।
জয়—জয়—জয়তু ৰাঘৱ ! (বেদ সামৰি থয়)

ৰাম— (বশিষ্ঠক মূৰ দোঁৱাই সম্ভ্ৰম জনায় আৰু মন্ত্ৰীক কয়)
মন্ত্ৰি !
মঙ্গল বিধান হেতু
অযোধ্যাবাসীৰ
নিমন্ত্ৰণ কৰাঁ যত

পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণ—
যাগ, যজ্ঞ সমাপন কৰি
অমঙ্গল কৰক বিনাশ।
অ' জানানে লক্ষ্মণ
মহামায়া পূজাৰ কাৰণে
তান্ত্ৰিক এজন
আহিছিল সহায় বিচাৰি ?

লক্ষ্মণ— দাদা,
দেখিছিলোঁ মঞো সেই
তেজোমন্ত তান্ত্ৰিকজনক।
দেখিলেই ভক্তি-ভাব
ওপজে মনত।
হ'ব পাৰে মঙ্গল সাধন
পূজে যদি নিজে তেওঁ
দেবাৰ চৰণ।
আহিব এদিন তেওঁ
ৰাজ-সভালৈ,
জনাব গুপুতে হেনো
অযোধ্যাৰ সকলো সংবাদ।

মন্ত্ৰী— প্ৰভো,
ৰামৰাজ্য ভুবন বিখ্যাত
ভুবন বিখ্যাত এই

অযোধ্যা নগৰ।
দেৱতাৰ অভিশাপ
পৰিছে ৰাজ্যত
সেইবাবে,
অমঙ্গল ঘটিছেহি
শান্তি পূর্ণ অযোধ্যা ৰাজ্যত।
ৰজাৰ ভাণ্ডাৰ আজি
মুকলি কৰিছোঁ
ভিক্ষাৰীক দিবৰ কাৰণে।
কৰা নাই তিল মানো
সঙ্কোচ মনত।
মুক্ত হস্তে দিছোঁ দান
যাক যিবা লাগে!

ৰাম— যথেষ্ট কৰিছা মন্ত্ৰী।
একো দোষ নাই দেখা
তোমাৰ কাৰ্য্যত।
অপৰাধী নিজে মই,
মোৰেই দোষত
ঘটে অমঙ্গল।

ভৰত— মিছা অনুতাপ
কিয় কৰা দাদা ?
জগৎ-বৰেণ্য তুমি

ৰাজ চক্ৰবৰ্ত্তী !
প্ৰজানুৰঞ্জন ৰাম ;
প্ৰজাৰ কাৰণে
দেখুৱালা জগতক
অতুল গৰিমা—

বশিষ্ঠ— বৎস !
জানা তুমি নিজ কৰ্ম্ম
নিজৰ মহিমা ।
ভাগ্যবান তুমি
শতপ্ৰাণ মিলি যায়
তোমাৰ নামত ।
বৎস !
কৰো আশীৰ্ব্বাদ
সত্যাগ্ৰহ পুণ্যব্ৰত
হৃদয়ত লৈ
জগজ্জয়ী হোৱা যেন
ন্বৰ জগতত ! [প্ৰস্থান]

ৰাম— কিন্তু কিয়
চিন্তা হয় প্ৰজাৰ কাৰণে ?
নোৱাৰোঁ বুজিব
জীৱনৰ শেষ-ৰশ্মি
অযোধ্যাৰ প্ৰজাৰ মুখত

লীন হ'ব খোজে কিয়
চিৰ কাললৈ—

(সন্ন্যাসী বেশেৰে মহাদেৱৰ প্ৰৱেশ)

মহা— বুজিব—বুজিব প্ৰভু ।

ৰাম— কোন তুমি ? এই বেশেৰে ৰাজসভাত ?

লক্ষ্মণ— এখেতেই সেই সন্ন্যাসী দাদা। এখেতেই আপোনাক গুপ্তভাৱে লগ পাব খুজিছিল ।

ৰাম— কিয়, আপুনি ৰাজ্যৰ মঙ্গল কামনা কৰি ভগৱতীৰ পূজা কৰিছিল নহয় ?

মহা— ব্যস্ত নহব। সকলো ক'ম কিন্তু ইয়াত নহয়। এই প্ৰকাশ্য ৰাজ-সভাত নহয়। আপোনাৰ মন্ত্ৰণা কক্ষত গুপ্তভাৱে সকলো কথা ক'ম। কিন্তু সাৱধান হ'ব লাগিব যেন সেই সময়ত তালৈ আন কোনো যাব নোৱাৰে ।

ৰাম— এই বিষয়ে মই যত্ন লম। যাতে সেই সময়ত তালৈ কোনো প্ৰৱেশ কৰিব নোৱাৰে তাৰ ভাৰ—লক্ষ্মণে গ্ৰহণ কৰিব ।

মহা— লক্ষ্মণে ? যদি তেওঁ কেনেবাকৈ আমাৰ মন্ত্ৰণা শুনে ?

ৰাম— অসম্ভৱ। লক্ষ্মণে মোৰ আদেশ অমান্য নকৰে। লক্ষ্মণ, তুমি মোৰ সকলো বিপদতে মোৰ ওচৰত আছাঁ। এই বাৰো থাকিবা ভাই। সন্ন্যাসি ! আপুনি একো চিন্তা নকৰিব। ৰঘু কুলত জন্ম লৈ কোনো প্ৰাণীয়ে সত্য ভঙ্গ নকৰে ।

মহা— যদি লক্ষ্মণে কৰে ?

লক্ষ্মণ— সন্ন্যাসি ! তুমি নাজানা—প্ৰভু শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ আজ্ঞা একালে আৰু গোটেই বিশ্ব সংসাৰ আনফালে। আপুনি চিন্তা নকৰিব মই দুৱাৰত প্ৰহৰী হৈ থাকিম।

মহা— তথাপি, মহাৰাজ আপুনি অঙ্গীকাৰ কৰক যে, মন্ত্ৰণাৰ সময়ত যি তালৈ প্ৰৱেশ কৰিব, পৰম আত্মীয় হ'লেও তেওঁক আপুনি শত্ৰু জ্ঞানে বৰ্জ্জন কৰিব।

ৰাম— প্ৰতিজ্ঞা কৰিলোঁ। তেওঁক মই পৰিত্যাগ কৰিম।

মহা— তেন্তে দশমীৰ দিনা দুপৰীয়া প্ৰস্তুত হৈ থাকিব। তেতিয়াই শুভ ক্ষণ মিলিব।

(প্ৰস্থান)

ৰাম— মন্ত্ৰি,
কেনে দেখা
সন্ন্যাসিৰ এই আয়োজন ?

মন্ত্ৰী— প্ৰভুৰ ইচ্ছাত একো
নেদেখোঁ বিঘিনি।
বাক্যসিদ্ধ যোগী হ'লে
অৱশ্যে জানিব পাৰে
নক্ষত্ৰৰ শুভাশুভ,
দেৱতাৰ গুপুত কাহিনী

শত্ৰুঘ্ন— কিন্তু দাদা,
মোৰ মনে কয়, যেন

সন্ন্যাসীৰ ৰূপধৰি
মহাকাল আহিছে আমাৰ।
সত্যৰ জালেৰে বান্ধি
পেলাব খুজিছে যেন
অযোধ্যাক কাল সাগৰত !

ৰাম— ইও এক পৰীক্ষা ভীষণ !—
সত্যৰ কাৰণে
জীৱনৰ মহাসত্য
দিলোঁ বিসৰ্জ্জন।
দিম আজি শেষৰ সমল—

(ৰাম সিংহাসনৰ পৰা নামি আহে। লক্ষ্মনৰ বাহিৰে সকলো গুছি যায়)

লক্ষ্মণ— যেন সন্ন্যাসীৰ কথাত মোৰ অন্তস্তল পৰ্য্যন্ত কঁপি উঠিল। ৰামৰ আদেশত কোনো দিন দেখোন মোৰ এনে ভাব উদয় হোৱা নাছিল ! কিন্তু আজি মোৰ মন এনে চঞ্চল হৈছে কিয় ?—আশঙ্কা ?—আশঙ্কাই হ'ব ! কিন্তু মই লক্ষ্মণ—শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ সেৱক লক্ষ্মণ !

দ্বিতীয় দৃশ্য

সৰযূ তীৰৰ অৰণ্য।

[গাই গাই এদল ব্যাধৰ প্ৰৱেশ]

গান

ধৰ, ধৰ, ধৰ।
পহু পতং যি পাৱ জাকে জাকে ধৰ ॥
(আমি) ঘূৰি ফুৰোঁ কেউ পিনে ল'ই জাঠি জোং—
(আমি) চাই ফুৰোঁ কেনি আছে তপা বাঘৰ চোং —
কাঁড় ধেণু জাঠি জোং, শিঙা-পেপা লৈ
(হেৰ') জাকেই মিলি দিওঁ আহ একে লগে হৈ,—
হৈ-হৈ, হাই হাই, হুৰ হুৰ হুৰ
পহু পতং চাপি আহ বাঘ ঘোং দূৰ !

(প্ৰস্থান)

(লৱ-কুশ আৰু বৰাগীৰ প্ৰৱেশ)

লৱ— ক'তা ? বৰাগি, ই যে ঘোৰ অৰণ্য ?

বৰাগী— ইয়াতেই পাবাঁ।

লৱ— এই অৰণ্যত ?

বৰাগী— ইয়াৰ নিচিনা আৰু পৱিত্ৰ ঠাই আছেনে ? চোৱাঁ, কিমান গহীন ; কেনে নিমাত ! সৌৱা চোৱাঁ, সৌ দূৰত সৰযূৰ বুকুত বেলি মাৰ যাওঁ যাওঁ হৈছে, কেঁচা সোণৰ নিচিনা বৰণেৰে জিলিঙনিবোৰ আহি পাতৰ

মাজে মাজে সোমাই কেনে বিতোপন সৌন্দৰ্য্যৰ স্থষ্টি কৰিছে ! আহা ! কেনে মনমোহা ! কি সুন্দৰ !

লৱ— সুন্দৰ ?

বৰাগী— অতি সুন্দৰ। তয়াময়া সূৰ্য্যৰ চোকা ৰ'দৰ তেজ কমি গ'ল। লাহে লাহে সেঁতা পৰি আহিল। আৰু অলপ বেলিৰ পাছতে লাজে বিষে জৰ্জ্জৰিত হৈ সন্ধিয়াৰ আঁচলতে মুখ ঢাকি পেলাব। গোটেই দেশ ক'লা মেঘে লুকাই পেলাব। জীৱনৰ ওপৰত মৰণৰ হাত আগবাঢ়ি আহিব। আহা কি সুন্দৰ !

কুশ— কি চাইছা বৰাগী ? সেইপিনে কি দেখিছা ?

বৰাগী—অ'—কুমাৰ ! তোমালোক যেতিয়া বনত আছিলা, তেতিয়া সৰু সৰু ল'ৰা হৈ আছিলা, তেতিয়া কি কৰিছিলা ?

লৱ— তেতিয়া বনে বনে ঘূৰি ফুৰিছিলোঁ। বন বননিৰ লতা ফুল পিন্ধি দেও দি ফুৰিছিলোঁ।

কুশ—চাওঁ, আজি আকৌ তোমাক সজাই চাওঁচোন—

(লৱৰ ডিঙ্গিত লতা মেৰাই দিয়ে)

বৰাগী— বে'ছ—বে'ছ—আহাঁ, মই তোমাকো আজি লতা ফুলেৰে অভিষেক কৰোঁ। তোমালোক দুয়ো এই গছৰ তলতে বহাঁ, মই গান গাওঁ।

(লৱ-কুশক বহুৱাই লতা-ফুলেৰে সজাই দিয়ে)

গীত

আজি শৰতৰ শেৰালি সন্ধিয়া
জগত সুষমাময় ।
আই ভগৱতী থৈ প্ৰেম প্ৰীতি
নিবহি অসূয়া ভয় ।
শ্যামলিমা ঘোৰ বন বননিৰ,
পুণ্য-সলিলা সৰযূ-তীৰ—
বিয়পি পৰিব লয় ।
জগতত সুষমাময় ॥

(গান শুনোতে শুনোতে লৱ-কুশ বিভোল হয়)

বৰাগী— শুনিলানে কুমাৰ ?

কুশ— (চক্ মক্ খাই) শুনিলোঁ, শুনিলোঁ, বৰাগি ! তোমাৰ সুৰত কি আছে ?

বৰাগী— (হাঁহি) প্ৰাণৰ সন্ধান—প্ৰভুৰ আশীৰ্ব্বাদ ।

কুশ— ল'ৱ ! লৱ !

লৱ— দাদা ! কেনি, কেনি ? (উঠি বহে)

বৰাগী— ব'লক কুমাৰ আন্ধাৰ হৈ আহিছে ।

কুশ— ব'লা । তিনিউ গুছি যায়)

[আনফালৰ পৰা এটা ব্যাধৰ প্ৰবেশ]

ব্যাধ— এই পিনে যেন ক'ৰবাত বৰ সুৰদি মাত এটা শুনিছিলোঁ । কিহৰ মাত ? হৰিণাই কান্দিছিল নেকি ? [চাৰিওফালে জুপি চাই] সেইয়া কিহৰ শব্দ ? সুগৰি —সুগৰি ! [শব্দৰ ফালে কাঁড় মাৰি লৰ মাৰে]

তৃতীয় দৃশ্য

দুৱাৰ মুখ

[প্ৰহৰী বেশেৰে লক্ষ্মণ]

লক্ষ্মণ— আকৌ আজি হইছোঁ দুৱৰী ।
সেইদিনা,
পঞ্চবটী বনৰ মাজত
প্ৰথম প্ৰণয় মুগ্ধ
ৰঘুনাথে মোৰ
তোষিবৰ হেতু মন
দেৱী জানকীৰ
গইছিল ধৰিবলে'
সোণৰ হৰিণ !
সেইদিনো দুৱাৰত
ময়েই আছিলোঁ !
আজি পুনু সেই গুৰুভাৰ !
ৰামৰ আদেশ
[অলপ বৈ]
কিন্তু শঙ্কা হয়
কিজানিবা ঘটে অমঙ্গল !
সেইদিনা
মোৰ দোষতেই

ৰাম-সীতা বিৰহৰ
হ'ল আৰম্ভন !
কোনে জানে
আজি কিনো হয় ?
কি কৰিলা প্ৰভো,
বাৰে বাৰে কিয় এনে
কঠিন পৰীক্ষা ?
শঙ্কা, ভয়, বিভীষিকা আহি
চকুৰ আগতে মোৰ
খেলা কৰিছেহি।
শক্তি দিয়া, প্ৰভু মোৰ
শক্তি দিয়া মোক।

[লৱ-কুশ আৰু বৰাগীৰ প্ৰৱেশ]

বৰাগী—প্ৰভো, কুমাৰহঁতক লৈ সঙ্গীতালয়ত সঙ্গীত চৰ্চ্চা কৰিছিলোঁ।

লক্ষ্মণ— সুন্দৰ।

বৰাগী—সিদিনা মন্দিৰত সন্ন্যাসী এজন দেখা পালোঁ, তেওঁৰ গতি বিধিবোৰ দেখি মোৰ কিবা শঙ্কা লাগি আছে।

লক্ষ্মণ— সন্ন্যাসী এতিয়া দাদাৰ লগত মন্ত্ৰণাকক্ষতে আছে।

বৰাগী—তেন্তে ভালেই হৈছে। আহাঁ কুমাৰহঁত, আমিও তালৈকে যাও।

লক্ষ্মণ— ৰ'বা। কলৈ যাব খুজিছা ?

বৰাগী—ভিতৰলৈ——

লক্ষ্মণ— সৰ্ব্বনাশ হ'ব। যাব নোৱাৰা।

বৰাগী—কিয় ?

লক্ষ্মণ— কিয়—বুজিব পৰা নাই ? কেতিয়াবা মোক এনেদৰে অকলে দুৱাৰ মুখত এই বেশেৰে থকা দেখিছিলা জানো ?

বৰাগী— সঁচাইয়ে ! ইয়াৰ কাৰণ কি ?

লক্ষ্মণ— কাৰণ—এই সময়ত যাতে ভিতৰলৈ কোনো যাব নোৱাৰে তাৰ ভাৰ পৰিছে মোৰ ওপৰত। যি তালৈ যাব তেওঁক দাদাই শত্ৰু হেন ভাবি পৰিত্যাগ কৰিব।

বৰাগী— মহাৰাজে এনে প্ৰতিজ্ঞাও কৰিছেনে ?

লক্ষ্মণ— সেইবাবে দুৱাৰ মুখত ময়েই প্ৰহৰী। মোৰ কৰ্ত্তব্য—পৰম আত্মীয়জনকো বাধা দিয়া।

বৰাগী— আপনিও যাব নোৱাৰেনে ?

লক্ষ্মণ— ওঁহো—

বৰাগী— লৱ-কুশ ?

লক্ষ্মণ— কোনো নোৱাৰে !

বৰাগী— তেন্তে ইয়াৰ ভিতৰত অলপ ভাবিবলগীয়া কথা আছে। আপুনি পৰীক্ষা কৰি চাইছিলনে, কিজানি সন্ন্যাসীজন হত্যাকৰী ?

লক্ষ্মণ— নাই চোৱা।

ৰৰাগী— তেন্তে মোক এবাৰ সোমাবলৈ আদেশ দিয়ক।

লক্ষ্মণ— মোক বিশ্বাস ঘাতক বোলাব খুজিছা ?

ৰৰাগী— কিয় ? ৰামচন্দ্ৰই মোক ত্যাগ কৰক—

লক্ষ্মণ— তুমি নাজানা ৰৰাগী, ৰামৰ আজ্ঞা মোৰ মানত কি বস্তু ! ৰাম-আজ্ঞা উলঙ্ঘা কৰিব পৰা শক্তি মোৰ নাই—

ৰৰাগী—যদি মই বলেৰে প্ৰবেশ কৰোঁ ?

লক্ষ্মণ— ক্ষত্ৰিয়ৰ শেষ কৰ্ত্তব্য কৰিবলৈ বাধ্য হ'ম, বন্ধু।

ৰৰাগী—আহাঁ লৱ-কুশ, আমাৰ প্ৰবেশ নিষেধ !

লৱ— সঁচাই খুড়া আমাক যাবলৈ নিদিয়া ?

লক্ষ্মণ— লৱ, আজি মই নিষ্ঠুৰ, পাষান। আজি মোৰ ওপৰত যি কঠোৰ কৰ্ত্তব্য পৰিছে তাৰ আগত দয়া-মায়া, স্নেহ-মমতা একো নাই। ৰৰাগি ! তুমি সামান্য ব্ৰাহ্মণ হলেও তোমাক ক্ষমা খুজিছোঁ। মই শত্ৰু নহওঁ, মোৰ এই কৰ্ত্তব্যহে আজি তোমালোকৰ শত্ৰু। যোৱাঁ বন্ধু— কুমাৰহঁতকো লৈ যোৱাঁ।

ৰৰাগী— ব্ৰাহ্মণেও কৰ্ত্তব্য জানে প্ৰভু। ভিক্ষাৰী হ'লেও তাৰ হিয়া আছে। আহাঁ কুমাৰহঁত—

[তিনিও উলটি যায়]

লক্ষ্মণ— ভিক্ষাৰী হ'লেও তাৰ হিয়া আছে।—সঁচা কথা, আজি হিয়া নাই কেৱল মোৰ।

[দুৰ্ব্বাসাৰ বেশ ধৰি ব্ৰহ্মা আহে]

ব্ৰহ্মা— কোন, দুৱাৰ মুখত কোন তুমি ?

লক্ষ্মণ— শ্ৰীৰামৰ সেৱক লক্ষ্মণ। [মূৰ দোঁৱাই]

ব্ৰহ্মা— দুৱাৰ এৰি দিয়াঁ।

লক্ষ্মণ— মহাৰাজৰ আদেশ নাই।

ব্ৰহ্মা— মোৰ আদেশ পালন কৰাঁ। দুৱাৰ এৰি দিয়াঁ—

লক্ষ্মণ— ক্ষমা কৰিব—এই দাস সম্পূৰ্ণ অক্ষম।

ব্ৰহ্মা— ৰামক সংবাদ দিয়াঁ।

লক্ষ্মণ— সংবাদ দিবৰো অধিকাৰ নাই।

ব্ৰহ্মা— এয়ে বোধ হয় ৰজাৰ আদেশ ?

লক্ষ্মণ— হয় ঋষিৰাজ।

ব্ৰহ্মা— মিছা কথা। ৰাজ্যত দুৰ্ভিক্ষ, অকাল মৰণ আদিয়ে দেখা দিছে—অনাহাৰত প্ৰজাৰ হাহাকাৰ লাগিছে। এনে অৱস্থাত ৰজা নিশ্চিন্ত ?

লক্ষ্মণ— এই দাসৰ পৰা ৰাজ্যৰ একো মঙ্গল সাধন হ'ব নোৱাৰেনে ?

ব্ৰহ্মা— তুমি বাতুল। ব্ৰাহ্মণ তপস্বীৰ প্ৰতি তোমাৰ অলপো শ্ৰদ্ধা নাই।

লক্ষ্মণ— [সেৱা কৰি] ঋষিবৰ ! কঠোৰ কৰ্ত্তব্যত পৰি তেনে হ'ব লগা হৈছোঁ। খন্তেক অপেক্ষা কৰক—ৰজাৰ দৰ্শন পাব।

ব্ৰহ্মা— তুমি দুৰ্ব্বাসাক চিনি নোপোৱাঁ ?

লক্ষ্মণ— জানো প্ৰভু—আপুনি অগ্নি ঋষি। কিন্তু আজি

শ্রীৰামচন্দ্র অঙ্গীকাৰত আবদ্ধ। এই সময়ত মন্ত্ৰণ
ঘৰলৈ সোমালে পৰমাত্মীয়জনকো তেওঁ পৰিত্যাগ
কৰিব।

ব্রহ্মা— মোৰ প্রয়োজনৰ তুলনাত এই অঙ্গীকাৰ অতি তুচ্ছ।
মোক যাবলৈ দিয়াঁ।

লক্ষ্মণ— [নিজে] সাধনাৰ ধন
প্রভু মোৰ,
কি সমস্যাত আজি
পেলালা দাসক ?
মহাযুদ্ধ প্রবেশিও
নকপিল তিলমান
যিখন হৃদয়—
আজি কিয় ভয় লাগে
সাধোতে সামান্য এই
দুৰবীৰ কাম।

ব্রহ্মা—কি ভাবিছাঁ—কোৱাঁ—পথ দিবানে নিদিয়া ?

লক্ষ্মণ— ৰাম ! ৰাম !

ব্রহ্মা— অস্থিৰ হৈছাঁ কিয় ? কোৱাঁ—কি স্থিৰ কৰিলাঁ ?

লক্ষ্মণ— উত্তৰ নাই প্রভু—

ব্রহ্মা— তেনে তোমাৰ দোষতে আজি মহাৰাজ ৰামচন্দ্ৰই
দুৰ্ব্বাসাৰ তীব্র অভিশাপ——

লক্ষ্মণ— নহয়—নহয়—মোৰ দোষত নিষ্কলঙ্ক ৰামচন্দ্রক অভি-

শাপ নিদিব। হে তপস্বি ! অপৰাধী মই, মোৰ
শিৰতে আপোনাৰ কৌটি কৌটি অভিশাপ ঢালি
দিয়ক।

ব্রহ্মা— তুমি ! তোমাৰ অপৰাধ কি ? তুমি ৰামৰ আদেশ
পালন কৰিছাঁ। তোমাৰ অপৰাধ একো নাই।
অপৰাধ ৰামৰ—ব্রাহ্মণ প্রতিপালক ৰামচন্দ্রই আজি—

লক্ষ্মণ— ক্ষান্ত হওক—ক্ষান্ত হওক প্রভু—কঠিন ৰুদ্ধ দুৱাৰ
এয়ে—মুকলি কৰি দিলোঁ। [দুৱাৰ মেলি] উস্ !
জীৱনত এই প্রথম আৰু এয়ে শেষ ৰাম-আজ্ঞা উলঙ্ঘা
কৰিলোঁ। আহক মুক্তিদাতা ! শ্রীৰামৰ আজ্ঞা
লঙ্ঘনকাৰী লক্ষ্মণৰ তেজেৰে দেশৰ শান্তি ঘূৰাই
আনিব। আহক। উ—স্ ! (ভিতৰলৈ যায়)

ব্রহ্মা— [যাওঁতে যাওঁতে] ধন্য তুমি ভ্রাতৃভক্ত মহাবীৰ !
ধন্য তোমাৰ কৰ্ত্তব্য জ্ঞান। তোমাৰ কাতৰ চকু দুটি
দেখি স্বয়ং ব্রহ্মা হৈও আজি স্নেহত গলি যাব খুজি-
ছিলোঁ। ব'লা লক্ষ্মণ, আজি তোমাৰ আত্মদান পৰীক্ষা
—ৰামায়ণ শেষৰ আৰম্ভ ! [ভিতৰ সোমায়]

৪ৰ্থ দৃশ্য

মন্ত্ৰণা কক্ষ

[ৰাম আৰু মহাদেৱ বহি কথা পাতি থাকে]

ৰাম— আপুনি কাল পুৰুষ ?—
মহা— অনন্ত কালৰ ৰজা !—
বিধতাৰ আদেশত
ছদ্মবেশ ধৰি
আহিছিলোঁ এই বেশ লৈ—
চোৱাঁ—চোৱাঁ—[নখ দৰ্পণ দেখুৱাই]
সন্মুখত একো নাই।
নাই জল, নাই স্থল,
অমল ধৱল নাই হিমাচল।
তথাপিও চোৱাঁ—
ৰাম— অপূৰ্ব্ব সুন্দৰ এই
বিতোপন দেশ !
চিনিছোঁ চিনিছোঁ যেন
লাগিছে মনত,
তথাপিও স্পষ্ট ভাৱে
চিনা নাই যেন !
মহা— আৰু চোৱাঁ—
কি দেখিছাঁ ?

ৰাম— দেখিছোঁ——
নীল সলিল ভৰা
সৰোবৰ এখনিত
ফুলি আছে চাৰি পাহ
শুভ্ৰ শতদল !
আহা !——
কেনে আনন্দ !
মহা— তাৰ পাছত ?
ৰাম— বতাহত উড়ি আহি
দেৱী এজনাই
লৰায় দিছেহি
যেন ফুল কেই পাহি !
ইকি ! ইকি !
দেৱী গুছি গ'ল—
ফুল কিপাহীও যেন
লগ খালে
আপোনা আপুনি !
মহা— (হাঁহি) এইবাৰ চোৱাঁ—
ৰাম— হেঁ !
সৰযূৰ পানী যেন
ৰাঙা হ'ল অযোধ্যাৰ
বুকুৰ তেজেৰে ! (লক্ষ্মণৰ প্ৰৱেশ)

লক্ষ্মণ— দাদা,
মহামুনি দুৰ্ব্বাসাই—

(লক্ষ্মণৰ মাত শুনি ৰামৰ বুকুত কিবা এটা আঘাত হোৱা যেন হ'ল। একো নকৈ লক্ষ্মণৰ মুখৰ ফালে অবাক হৈ চাই থাকে)

ব্ৰহ্মা— (সোমাই আহি) মহাৰাজ !

ৰাম— প্ৰণমিছোঁ তাপস-তিলক !

ব্ৰহ্মা— স্তব্ধ হওক বিনয় বচন !
ৰামচন্দ্ৰ !
ৰাজ আসনত বহি
দাস দাসী লৈ
মহাসুখে ৰাজ্যভোগ
কৰিছাঁ নিজেই ;
প্ৰজাৰ পীড়ন কথা
শুনিছানে কাচিতো এদিন ?
ৰজা,
এয়েনেকি কৰ্ত্তব্য তোমাৰ ?
ত্যাগ কৰা ৰাজ পৰিচ্ছদ,
ছাৰখাৰ কৰা এই
ৰজাৰ নগৰ,
জলাঞ্জলি দিয়া ৰাজ্য,
উটি যক দুৰ্ভিক্ষৰ
ঘোৰ প্লাবনত !

ৰাম— লোৱাঁ ঋষি ! লোৱাঁ কাৰ্য্য ভাৰ,
কাঢ়ি লোৱাঁ ৰাজদণ্ড মোৰ
নিজে তুমি বহাঁ এই
ৰাজ আসনত,
পূৰ্ণ হ'ল ক্ষুধা-তৃষ্ণা মোৰ ।

ব্ৰহ্মা— খাদ্য দিয়াঁ—খাদ্য দিয়াঁ,
ৰামচন্দ্ৰ,
ৰক্ষা কৰাঁ ৰাজধৰ্ম্ম ।

লক্ষ্মণ— মুনিবৰ,
কোৱা হ'লে মোক ;
ধাৰণাৰ অতীত খাদ্যেৰে
পূজিলোঁ হেঁতেন আজি
তোমাৰ উদৰ !

ৰাম— দিয়াঁ ঋষি অনুমতি
তোমাৰ তৃপ্তিৰ হেতু
আনো নিজে ষোড়শোপচাৰ !

ব্ৰহ্মা— নহয়—নহয়—
নাখাওঁ একোকে এই
ৰাজ ভৱনত ।
স্নান কৰি সৰযুৰ
নিৰ্ম্মল জলত,
অপেক্ষা কৰিম মোৰ

শিষ্যগণ সহ,
বুজা যদি প্ৰয়োজন
অবিলম্বে পথাবা আহাৰ। (প্ৰস্থান)

লক্ষ্মণ— উস্!
অতি ক্ষুদ্ৰ খাদ্যৰ কাৰণে
ৰাক্ষস দুৰ্ব্বাসা হ'ল
মহাকাল মোৰ।

মহা— শুনা হেৰাঁ ৰাম ৰঘুমণি—
অঙ্গীকাৰ কৰাচোঁ স্মৰণ।
হোৱা যদি ক্ষত্ৰ ধৰ্ম্মী
উচ্চ প্ৰাণ, ৰামচন্দ্ৰ তুমি
অঙ্গীকাৰ ৰক্ষা কৰা
ৰক্ষা কৰা সত্যৰ মৰ্য্যাদা!

ৰাম— অঙ্গীকাৰ! অঙ্গীকাৰ!
অঙ্গীকাৰ কৰি,
পিতৃ-সত্য কৰিলোঁ পালন,
জানকীক দিলোঁ বিসৰ্জ্জন,
অঙ্গীকাৰ কৰি আজি—
(লক্ষ্মণৰ মুখৰ ফালে চাই ৰাম বজ্ৰপাত পৰাৰ দৰে হ'ল)

মহা— শুনা ৰাম,
সত্যৰ কাৰণে তুমি
দেখুৱালা জগতক

নতুন আলোক।
জীৱন শেষৰ এই
নিষ্ঠুৰ কৰ্ত্তব্য
উজ্জ্বল আদৰ্শ লৈ
জগতত থাকিব সদায়।
অম্লান বদনে আজি
ৰক্ষা কৰা সত্যৰ মহিমা।
ধৰ্ম্ম-পথ কৰা পৰিষ্কাৰ। (প্ৰস্থান)

ৰাম— সত্য! সত্য!
নাজানিলোঁ সত্যৰ সেৱাত আছে
এনে মন্ত্ৰজাল,
নাজানিলোঁ ধৰ্ম্মপথ
কণ্টকেৰে ভৰা!—
লক্ষ্মণ!

লক্ষ্মণ— দাদা?

ৰাম— লক্ষ্মণ,
কেনি যাম, কেনি গ'লে
পাম আজি পথৰ সন্ধান
অঙ্গীকাৰ!—সত্যৰক্ষা!—
ভাই,
নালাগে যশস্যা মোক
সত্য-সাধনাৰ,

দুৰ্গন্ধ নৰক হ'ক
চিৰবাস মোৰ,
তথাপি নোৱাৰোঁ ভাই
বিসৰ্জ্জিব তোক !

লক্ষ্মণ—দাদা,
ধৰ্ম্ম-প্ৰাণ তুমি ।
ৰাজ-ধৰ্ম্ম ৰক্ষা কৰা ।

ৰাম— লক্ষ্মণ ! লক্ষ্মণ !
দেখুৱাই দে মোক
কেনি আছে ৰাজধৰ্ম্ম ।
কেনি আছে কৰ্ত্তব্য ৰামৰ ।
ৰাজ্যৰ কাৰণে,
দেহ, মন কৰিলোঁ পাষাণ ।
ৰাজ্যৰ কাৰণে,
শত শত অভিশাপ
ললোঁ শিৰ পাতি ।
ভাঙ্গি দিলোঁ হৃদয়ৰ
মৰম মন্দিৰ ।
ক, ভাই, ক,
আৰু, আৰু কিবা
লাগিব কৰিব ?

লক্ষ্মণ— দাদা,

মানুহৰ অতীত ধৈৰ্য্যেৰে
কৰ্ত্তব্যৰ ৰাখিলা সম্মান ।
আজি কিয়—
নগণ্য এই দাসৰ কাৰণে
ভ্ৰষ্ট কৰা জীৱনৰ
সফল সাধনা ?

ৰাম— সঁচা কথা,
দাস বুলি ত্যজিম তোমাক
কিন্তু ভাই মোৰ
ক'ত পাম আৰু এই দাস ?
অনাহাৰ অনিদ্ৰাতো
প্ৰফুল্ল মুখেৰে
কোনে মোৰ পালিব আদেশ ?
ক'ত পাম, কেনি পাম
এনে বন্ধু মোৰ ?
ৰাজ্য এৰি বনে বনে
ফুৰোঁতে এদিন,
জ্যেষ্ঠৰ কাৰণে তই
কৰিছিলি যেনে ত্যাগ
যৌৱনৰ পূৰ্ণ অৱস্থাত,
কিহেৰে জনাম তাৰ
কৃতজ্ঞতা ভাই ?—

লক্ষ্মণ— দাদা,
কৰিছিলোঁ কৰ্ত্তব্য মাথোন।
ৰাম— কিন্তু মই
নোৱাৰিলোঁ কৰ্ত্তব্যৰ
ৰাখিব সম্মান !
মোৰ কাৰণেই
ৰাৱণৰ শক্তি-শেল
লইছিলি নিজ বুকু পাতি।
বধিছিলি প্ৰমীলাৰ
বুকুৰ ৰতণ,
আৰু—
ময়ে আজি—
লক্ষ্মণ— এনে কথা কিয় কোৱাঁ প্ৰভু ?
তোমাৰ সেৱক মই।—
এয়ে মোৰ শ্ৰেষ্ঠ উপহাৰ,
এয়ে মোৰ অসীম গৌৰৱ।
তোমাৰ মৰ্য্যাদা ৰক্ষা—
লক্ষ্মণৰ একমাত্ৰ ধ্যান।
দাদা,
ৰক্ষা কৰাঁ বংশৰ মৰ্য্যাদা,
ৰক্ষা কৰাঁ প্ৰতিজ্ঞা নিজৰ !
ৰাম— ঈশ্বৰ ঈশ্বৰ !

বোধ কৰি দিয়াঁ মোৰ
বাক্-শক্তি আজি,
বোবা কৰি দিয়াঁ মোক
এই মুহূৰ্ত্ততে——
যেন,
"লক্ষ্মণ বৰ্জ্জন" নামে
মহা শক্তি শেল
নহয় সৃজন মোৰ
সৰ্ব্বনাশী শবদৰ
তীব্ৰ আঘাতত !
লক্ষ্মণ— মহাযজ্ঞ আবাহন কৰি
বিসৰ্জ্জিলা জানকী দেবীকো।
লক্ষ্মণ বৰ্জ্জন অতি তুচ্ছ প্ৰভু।
নানিবা মনত,
লক্ষ্মণ নামেৰে কোনো
আছিল ধৰাত।
আছিল যদিও,
মৰহি পৰিল তাৰ
দেহ-ৰূপী ফুল।
কোনোবা এদিন
মাৰগ'ল বিস্মৃতিৰ
অতল জলত।

বাম— লক্ষ্মণ ! লক্ষ্মণ !
এয়েনেকি ৰাজ্য-সুখ ?
এয়েনেকি ৰাজ-ধৰ্ম্ম মোৰ ?
এয়েনেকি জীৱনৰ
শেষ পৰিণাম ?

লক্ষ্মণ— মিছা মায়া।
মায়াৰ তাপত মাথোঁ
আছে অশ্রুজল।
মনত পেলোৱাঁ—
প্রতিজ্ঞা তোমাৰ।
ৰাজ্যৰ মঙ্গল সাধাঁ।

ৰাম— ৰাজ্য ! ৰাজ্য !
ৰাজ্যলৈয়ে যেন
চিৰকাল কৰিম বসতি !
উটি য'ক ৰাজ্য মোৰ
ভাগি য'ক সিংহাসন
ঠান্ বান্ হৈ
তথাপি নিদিওঁ যাব
হাড়ে হাড়ে গঁথা মোৰ
প্রিয় লক্ষ্মণক !

লক্ষ্মণ— দাদা,
শত্রুজ্ঞান কৰা মোক।

ৰাম— শত্রু !—শত্রু ?
(অলপ ৰৈ হৃদয় গলি যোৱা মাতেৰে
লক্ষ্মণ ! লক্ষ্মণ !

(লক্ষ্মণৰ ফালে হাত মেলি যায় আৰু লক্ষ্মণে 'দাদা' বুলি ৰামক সাবটি ধৰি ৰামৰ বুকুত মুখ লুকায়)

ৰাম— য'ক মোৰ প্রতিজ্ঞা অথলে,
লুপ্ত হ'ক ৰাম নাম—
তথাপি নোৱাৰো আজি
ভীষণ যাতনা দিব
নিজৰ প্রাণত।

লক্ষ্মণ— আজীৱন পাত কৰি
সত্যৰ কাৰণে,
ভ্রষ্ট কিয় হবা দাদা
শেষ সময়ত ?

(অলপ সময় দুয়ো অবাক। ৰামৰ মুখত এটা অসহ্য বেদনাৰ ছাঁ—)

লক্ষ্মণ— দাদা,
স্থিৰ হোৱাঁ।
স্থিৰ চিত্তে কৰি যোৱাঁ
কৰ্ত্তব্য তোমাৰ।

ৰাম— (হঠাৎ অসংযত ভাৱে)
এঁ—! ভৰত ! ভৰত !
ভৰত ! শত্রুঘ্ন !

(ৰামে কথা কব নোৱৰা হ'ল আৰু লক্ষ্মণৰ ফালে কাতৰ দৃষ্টিৰে চায়)

আহ ভাই,
'ভাই' বুলি শেষবাৰ
কৰোঁ অলিঙ্গন।

(লক্ষ্মণক সাবটি লৈ—খন্তেক নিতাল মাৰে। লক্ষ্মণে চকুৰ পানী টোকে)

ৰাম— লক্ষ্মণ! লক্ষ্মণ!
প্ৰিয় মোৰ, সঙ্গী মোৰ।
ভাই মোৰ,
নহয়—নহয়—
শ-ত্ৰু, শত্ৰু মোৰ
প্ৰাণৰ লক্ষ্মণ,
তুমি আজি পৰিত্যজ্য—

লক্ষ্মণ— দাদা,
দিয়াঁ পদধূলি,
অণু অণু হৈ
মিলি থ'ক লক্ষ্মণৰ
সকলো অস্তিত্ব
তোমাৰ পদৰ প্ৰভু
শেহৰ ৰেণুত!

(ৰামক প্ৰদক্ষিণ কৰি ভৰিৰ ধূলি লয়)

পূৰ্ণ, পূৰ্ণ হ'ল

আজি মোৰ সকলো কামনা!
মুক্তি লাভ কৰিলোঁ ইবাৰ—
আশীৰ্ব্বাদ দিবাঁ প্ৰভু
জন্মে জন্মে হওঁ যেন
সেৱক তোমাৰ! [ৰামক সেৱা কৰে]

ৰাম— লক্ষ্মণ! লক্ষ্মণ!

লক্ষ্মণ— জ্বলি গ'ল—পুৰি গ'ল—
উটি গ'ল মানৱ লক্ষ্মণ!
আত্মীয় বন্ধন একো নাই আৰু
নেমাতিবাঁ সেই
করুণ সুৰেৰে,
শত্ৰু, শত্ৰু আজি মই—
শান্তি পাম, তৃপ্তি পাম
শত্ৰু বুলি মাতাঁ।
বিদায়—বিদায়—[যাব খোজে]

ৰাম— বিদায়!

লক্ষ্মণ— বিদায় [ওলায় যায়]

ৰাম— লক্ষ্মণ! লক্ষ্মণ!

(ৰাম ঢ'লি যাব খোজে আৰু ৰঙ্গ মঞ্চ অন্ধকাৰ হয়)

৪র্থ অঙ্ক

প্রথম দৃশ্য

সৰযূ-তীৰৰ উপবন

(তাপস-কুমাৰী সকলৰ নৃত্য-গীত)

গীত

তিলক-কামোদ

নাচে হালি জালি
ময়ূৰ ময়ূৰী
থমকি থমকি ৰঙ্গে ।
বনে বনে মনে মনে
নট নটী নাচে কেনে,
তাল লয় সুৰ তানে
মোহন ভঙ্গে ॥
কুসুম বিতানে মধুপ বিৰাজে
জুণ্ জুণ্ জুণ্ জুণ্
সুৰে সুৰে উটি আহে
তটিনী কানন সঙ্গে ॥

দ্বিতীয় দৃশ্য

শয়ন কক্ষ

(উৰ্ম্মিলা শুই থাকে। শিতানৰ ফালে ধূনাৰ পাত্ৰ আৰু ফুলৰ শৰাই আদি তুলি থোৱা এখন ওখ পীৰা। গছাত চাকী জ্বলি থাকে। লাহে লাহে লক্ষ্মণৰ প্ৰৱেশ)

লক্ষ্মণ— ইও এক মায়া ৰাজ্য .
ৰূপ-ৰস গন্ধে যেন
নিৰ্ম্মাণ কৰিছে এই
প্ৰেমৰ সাম্ৰাজ্য !
নুবুজিলোঁ এদিনো আগেয়ে
ইমান সুন্দৰ এই
নুবুজিলোঁ——
এই প্ৰেমৰ ৰাজ্যত
মোৰো আছে অধিকাৰ !——
উৰ্ম্মিলাৰ প্ৰেম-উৰ্ম্মি-মালা
কোন দিনা, কোন পলকত
মিলি গ'ল মোৰ সতে——
নাজানিলোঁ এদিনো আগেয়ে !
মহা জগৰত
জগৰীয়া আজি মই
প্ৰিয়াৰ কাষত !
এনে সাধ্য নাই আজি মোৰ

নামাতি এবাৰ মাত
গুচি যাব পাৰোঁ এৰি
উৰ্ম্মিলাৰ এই প্ৰাণ—
যৌৱনত উপেক্ষিতা,
জীৱনত জুৰ-গতি-শীলা !—
স্পন্দন উঠিছে এই
বুকুৰ মাজত—
হেৰ' হেৰ' নিঠুৰ লক্ষ্মণ,
ছিঙি ভাঙ্গি উৰ্ম্মিলাৰ
হিয়াৰ বান্ধনী,
মষিমূৰ কৰি এই
কোমল অন্তৰ,
কেনি যাৱ ? কিহৰ আশাত ?—
নাই, নাই, নাযাওঁ কেনিও—
শান্তিৰ নিজৰা এই
উৰ্ম্মিলাৰ বাহুৰ মাজত
লুকাই থাকিম লৈ
শান্তিৰ মলয়া !
আদৰিণী উৰ্ম্মিলাৰ
প্ৰেমৰ মোহত
উটুৱাই দিম মোৰ সকলো সন্তাপ !
(মায়া-মুগ্ধ দৃষ্টিৰে চাই)

উৰ্ম্মিলা ! উৰ্ম্মিলা !
উৰ্ম্মিলা—(সাৰ পাই উঠি) নাথ !
লক্ষ্মণ— (স্বগতঃ) কি মধুৰ !
(ফুটাই) উৰ্ম্মিলা ! প্ৰিয়া !
পাৰিবানে লক্ষ্মণক
লুকুৱাই থব ?
(গছাৰ চাকীটো নুমাব খোজে, উৰ্ম্মিলাই শলিতা বঢ়াই দিয়ে। কক্ষ আগতকৈ পোহৰ হয়)
নালাগে, নুছুবাঁ আৰু
নুমুৰা শলিতা।
এৰি দিয়া, মিলি য'ক—
ৰশ্মি তাৰ ঘোৰ আন্ধাৰত।
উৰ্ম্মিলা—নাথ,
নাই বুজা একো অৰ্থ
তোমাৰ কথাৰ।
ইমান উদাস ভাব
কিয় হ'ল আজি ?
লক্ষ্মণ— উৰ্ম্মিলা !
আকাশ, বতাহ,
কানন, কক্ষই
কানে কানে কয়,—
পথৰ কণ্টক মই !

উৰ্ম্মিলা—তুমি ?
ভুবন বিজয়ী বীৰ,
কাৰ তুমি হ'লা আজি পথৰ কণ্টক ?

লক্ষ্মণ— সেইয়া—সেইয়া—
বতাহত উঠিছে কঁপনি——
অবোধ লক্ষ্মণ,
ভোগৰ বাসনা এৰি
ৰক্ষা কৰ সতীৰ মহিমা ।
পূৰ্ণ কৰ বৈকুণ্ঠৰ
চিৰ অভিলাষ !—
ভয় নাই, ভয় নাই ।
নাই মৰা ৰামানুজ কিঙ্কৰ লক্ষ্মণ,
নাই হোৱা বিসৰ্জ্জন লক্ষ্মণৰ প্ৰাণ,
অকৃতজ্ঞ নহয় লক্ষ্মণ !
সজোৱাঁ, সজোৱাঁ আজি
বৈকুণ্ঠৰ মুক্ত সিংহাসন,
সেৱক লক্ষ্মণে তাতো
সেৱিব চৰণ !
পূৰ্ণ হ'ব অভিলাষ
ৰাম-সীতা মিলিব ছুনাই ।

উৰ্ম্মিলা— প্ৰভো,
বাজিল বিজয়া বাদ্য,

শূন্য হ'ল মিলন-মন্দিৰ,
তথাপিও কোৱাঁ,——
ৰাম-সীতা বহিব ছুনাই ?

লক্ষ্মণ— তেন্তে, বাজক বিজয়া-বাদ্য
নিতউ নতুন,
নতুন প্ৰতিমা হ'ক
নিতে বিসৰ্জ্জন !——
গ'ল
সীতাদেৱী—শান্তি অযোধ্যাৰ,
যাব
সেৱক লক্ষ্মণ ।
ওলোৱাঁ তুমিও দেৱী
ছুয়ো গৈ মিলি যাওঁ
সৰযূৰ শীতল বুকুত !
দিয়াঁ, দিয়াঁ প্ৰেমময়ী
দূৰ কৰি দিয়াঁ মোৰ
মনৰ বিকাৰ ।

উৰ্ম্মিলা—কিয় এনে উন্মাদনা নাথ ?

লক্ষ্মণ— উৰ্ম্মিলা !
হৃদয়ত সানি লৈ
প্ৰেমৰ চন্দন,
ভক্তিৰ তুলসী লৈ

আদৰে শিৱত,
কৰিব খুজিছোঁ মোৰ
শেহৰ কৰ্ত্তব্য ।
যাব খোজোঁ মিলনৰ
মহা মেলালৈ ।

উৰ্ম্মিলা—কেনি যাবা, কিহৰ উদ্দেশ্যে ?

লক্ষ্মণ— কেনি যাম ?—
যেনি গ'লে মিলি যায়
অমিল সকলো ।
নাই য'ত—শোক-তাপ বিচ্ছেদ-বিলাপ,
নাই য'ত—বিৰহ-মিলন, সম্পদ-বিপদ ।
তেনেকুৱা দেশল'ই
যাব খোজো মই ।

উৰ্ম্মিলা—নাথ,
মোলাণ পৰিল কিয়
প্ৰফুল্ল অন্তৰ ?
নাৰী মই, নোৱাৰোঁ বুজিব একো
আকুল হইছে কিয়
নয়ন তোমাৰ ?

লক্ষ্মণ— শুনা প্ৰিয়া,—
আজি
ৰামে মোক দিলে বিসৰ্জ্জন ।

ৰামৰ লগত মোৰ
নাই আৰু পাৰ্থিৱ সম্বন্ধ ।
তোমাৰ প্ৰেমতো আৰু
নাই অধিকাৰ !
নিৰ্ব্বিকাৰ ব্ৰত,
নিষ্কাম প্ৰেমৰ পথ,
এয়ে মোৰ একমাত্ৰ গতি !
কোৱাঁ—কোৱাঁ সতি,
ৰাম যদি পৰ হ'ল মোৰ,
তুমি যদি নোহোৱাঁ আপোন
কোৱাঁ ;—আৰু কিনো থাকিল বান্ধনি ?

(দূৰত বৰাগীয়ে গায়—ৰিণি ৰিণি লক্ষ্মণৰ কাণত পৰে)

"অগতিৰ গতি হৰি
গতি মোৰ কি হব ?"

লক্ষ্মণ— শুনিলাঁ ?
বিশ্ব-পথিকৰ সেই
আকুল সঙ্গীত !
শুনিলাঁ, মাতিছে পথিকে মোক,—
নিৰুদ্দেশল'ই !
বিদায় উৰ্ম্মিলা ।
মই আহিলোঁ—

উৰ্ম্মিলা—ক'লৈ যাবাঁ ! সঁচাই তুমি উন্মাদ হ'লানেকি ।

লক্ষ্মণ— উন্মাদ—উন্মাদ—
হোৱাচোঁ তুমিও আজি
উন্মাদিনী সতি !
মোৰ কথাতেই তুমি
স্বামি-সঙ্গ পৰিত্যাগ কৰি
অসহন বিৰহৰ
দাহনত জ্বলি
কটালা প্ৰথম ছোৱা
অযোধ্যাৰ ৰাজ কাৰেঙত ।
আজি সেই তিয়াগৰ
শেষ সপোণত
থিয় হৈ ৰাখাঁ সতি
ৰাখাঁ মোৰ
ইহ-পৰকাল !

উৰ্ম্মিলা—স্বামি, গুৰো, আজি মোৰ বুকুৰ বান্ধোন ভাগিছে —আজি মোৰ বিপুল বেদনাৰ প্ৰৱল প্ৰৱাহত শোকাশ্ৰু বাগৰি আহিছে। আজি মই স্বাৰ্থ-হীনাৰ দৰেই কৈছোঁ—তুমি নিৰ্ম্মম—তুমি পাষাণ! মই আজীৱন তোমাৰ আদেশ আখৰে আখৰে পালন কৰি আহিছোঁ। আজিও কৰিম। কোৱাঁ, তোমাক কি লাগে ?

(লক্ষ্মণে তলমূৰ কৰে)

লক্ষ্মণ— মোৰ ইহজন্মৰ ভোগ-লালসা, প্ৰেম-প্ৰীতি, হাঁহি-অশ্ৰু, সকলো তোমাৰ হাততে সাঁচি থৈ এই জন্মৰ কাৰণে মই বিদায় খুজিছোঁ, মোক বিদায় দিয়ঁা।—

উৰ্ম্মিলা—তাৰ পাছত ?

লক্ষ্মণ— সৰযূৰ বুকুত অনন্তৰ উদ্দেশ্যে বুৰ দিম ।

উৰ্ম্মিলা—ব'লা ধৰ্ম্মবীৰ, মোৰো তাত সমান ভাগ আছে ।

লক্ষ্মণ— আকৌ কিয় ছিঙা ডোল জোৰা দিব খুজিছাঁ ? বাৰে বাৰে কৈছোঁ—স্বাৰ্থৰ লক্ষ্য নাৰাখিবাঁ।—জন্ম হ'লেই মানুহৰ মৃত্যু হয়। সংবাদ নিদিয়াকৈয়ো মৃত্যু এদিন নিশ্চয় আহিলহেতেন, সি আজি আগ-জাননী দি অহাৰ বাবেই আক্ষেপ কৰিম কিয় উৰ্ম্মিলা ? ভাবি চোৱাঁ—ইয়াতকৈ আৰু আনন্দৰ বিষয় আছে কি ? প্ৰভু শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ অতুল গৌৰৱ ৰক্ষা কৰিবলৈ মোৰ প্ৰাণ বিসৰ্জ্জন দিম আৰু দিওঁতে দিওঁতে চাই যাম তোমাৰ বিশ্বপ্ৰেমিকা বিমল ছবিটি ! ধীৰ আকাশৰ অকলশৰীয়া তৰাটিৰ দৰে তাৰ জ্যোতিয়েই মোৰ মুক্তি-পথ দেখুৱাই দিব। কোৱাঁ উৰ্ম্মিলা তুমি জানো মোৰ শত্ৰু ?

উৰ্ম্মিলা—স্বামী, দেৱতা, বান্ধৱ, যোৱাঁ—যোৱাঁ প্ৰভু ! তোমাৰ তীৰ্থৰ পথলৈ যোৱাঁ। মই একেৰাহে চাই থাকিম—কথা নকওঁ—বাধা নিদিওঁ। অন্তঃস্থলত হাহাকাৰ উঠিবলৈ নিদিওঁ, কাকো মোৰ অনুতাপ শুনিবলৈ

নিদিওঁ ! যোৱাঁ—যোৱাঁ প্ৰভু—তীৰ্থযাত্ৰা কৰাঁ। যাওঁতে যাওঁতে চাই যোৱাঁ—উৰ্ম্মিলাৰ হৃদয় কিমান কঠিন—উৰ্ম্মিলা কিমান পাষাণী ! যোৱাঁ—যোৱাঁ প্ৰভু (লক্ষণক সেৱা কৰিবলৈ ধৰোঁতে মূৰ্চ্ছা গৈ পৰি যায়)

লক্ষ্মণ— থাকাঁ সতী। এই সময়কণ অচেতন হৈ পৰি থাকাঁ। এই সুযোগতে মই মায়াৰ বান্ধোন ছিঙি ঠান বান কৰোঁ। তোমাৰ বিমল স্মৃতি বুকুত লৈ ভগৱানৰ চৰণত শান্তি কামনা কৰিছোঁ—পুত্ৰ দুটিক লগত লৈ— (লক্ষ্মণে আৰু কথা ক'ব নোৱাৰিলে। আউলী জাউলী হৈ পৰি থকা দেখি উৰ্ম্মিলাৰ কানি কাপোৰ বোৰ ভালকৈ দিয়ে) উৰ্ম্মিলা ! (শোকত কণ্ঠ-ৰোধ হও যেন হয়) কিন্তু কি কৰিম বিদায় যে লবই লাগিব ! (উৰ্ম্মিলাৰ ফালে চাই থাকে) নহয়—নহয় আৰু একো নাই।

(অলপ ৰয় আৰু উৰ্ম্মিলাক চুমা খাবলৈ তল মূৰ কৰিব খুজি)

লক্ষ্মণ ! লক্ষ্মণ ! অধীৰ নহবি ! বধীৰ নহবি !— মায়াৰ বান্ধোন ছিঙ !—উৰ্ম্মিলা ! তুমি মহাসতী —তুমি ভাগ্যৱতী। তোমাৰ বিচ্ছেদ-গাথা জগতত অমৰ হৈ থাওক। বিদায়—(উলটি চাই) উৰ্ম্মিলা ! (আকৌ উদ্বাউল সুৰেৰে) ৰাম ! ৰাম !—বেগেৰে ওলাই যায়]

[ষ্টেজ অন্ধকাৰ হয়। লাহে লাহে পোহৰ হয়। দূৰত পুৱাৰ আৰতি শুনা হয়। দুজনী দাসীৰে দুখন শৰাইত ফুল, ধূপ, ধুণা লৈ সোমাই আহে। এজনীয়ে খিড়িকি খুলি দিয়ে। পুৱা-সূৰ্য্যৰ ৰশ্মি আহি উৰ্ম্মিলাৰ মূখত পৰে। তেনে অৱস্থাত উৰ্ম্মিলা পৰি থকা দেখি দাসী দুজনী অবাক হয়। উৰ্ম্মিলাই সাৰ পাই মূৰ দাঙিব খোজে। তেতিয়া উৰ্ম্মিলাৰ মুখ আৰু চকুত তীব্ৰ বেদনাৰ চিন]

উৰ্ম্মিলা—মোৰ সজা ভাঙি ময়না উড়ি গ'ল ! !

পঞ্চম অঙ্ক

প্ৰথম দৃশ্য

হিমালয়

(কৈলাসৰ নিস্তব্ধ শিখৰত সমাধীস্থ হৈ মহাদেৱ বহি থাকে। সূৰ্য্যৰ ৰশ্মি আহি মুখত পৰেহি। ওচৰত পৰি থকা ডম্বৰু হাতত লৈ লাহে লাহে মহাদেৱ থিয় হয় আৰু এখোজ দুখোজ কৈ তললৈ নামি আহে)

মহাদেৱ—এই বিৰাট ৰঙ্গমঞ্চৰ ময়েই নট আৰু ময়েই দৰ্শক! কি সুন্দৰ! মোৰেই প্ৰদোষ নৃত্যৰ বাগিত প্ৰকৃতি আত্ম-বিভোৰা আকৌ মোৰ তাণ্ডৱ মূৰ্ত্তিতে শ্মশানৰ চিতা ইমান ভয়ঙ্কৰ! মোৰ নটৰাজ ৰূপ দেখি প্ৰকৃতিৰ বুকুত ৰূপ-ৰস-গন্ধ-স্পৰ্শৰ ষোড়শোপচাৰ উপচি পৰে। নিমাতী ৰাণীয়ে তাকে চাই আপোন পাহৰা হয়! আহা! সেই আনন্দ সৃষ্টিৰ মাজতে যে মই মহাকাল ৰুদ্ৰমূৰ্ত্তি এই কথাৰ আজলীয়ে গমকে নাপায়। কিমানক ধ্বংস কৰি—আকৌ নতুন ৰূপেৰে সজাই, নতুন স্মৃতি দিছোঁ—কিমান পুৰণিক নতুন কৰিছোঁ—ভাঙ্গিছোঁ, পাতিছোঁ। পাতিছোঁ, ভাঙ্গিছোঁ। কিন্তু এই ভঙ্গা-পতাৰ যে কি আনন্দ! কি যে এই সৃষ্টিৰ ৰহস্য—ৰাম! তোমাৰ চকুত সৃষ্টি-সপোণৰ মায়াজাল আছে। আজি যদি এবাৰ সেই জাল গুচাই দিওঁ তেতিয়াহে বুজিবা যৱনিকা পৰে কিয়? [ডম্বৰু বজাই দিয়ে আৰু বজাওঁতে বজাওঁতে আত্মহাৰা হৈ নাচিবলৈ ধৰে। হাতৰ আৰু ভৰিৰ সৰ্প-বলয় বিলাক ফেঁট তুলি উঠে। নটৰাজ বিভোল হয়]

দ্বিতীয় দৃশ্য

ৰাজবাট

(সদানন্দ আৰু এটা বাটকৰা)

সদা— এৰা, এৰা। কিবা বোলেনে মোৰ গণনাত কাহানিও ইমান ইমান ডাঙৰ ভুল হোৱা নাই। ৰজাৰ দোষত প্ৰজাৰ হাহাকাৰ।

বাট— নহয়—দেউ, ৰজাৰ গাত দোষ নাই। ৰজাই হেনো সইত খাইছিল।

সদা— ফালিছে। সইত সইত কৰিয়েই ৰঘু বংশ গ'ল। থুই ঠাই "বেলি আছে শপত নাই" বুলি আগলি কলাপাত এখিলালৈ চাই থুই এটেপা পেলাই দিলেই দেখোন লেটা মৰিলহেতেন।

বাট— দেউ, ৰজাৰ ৰজা কথা। সেই সকলৰ বাইকেই ব্ৰহ্ম।

সদা— মোৰ কোনো পুৰুষত ৰজা নহওক যেন। মই বামুণে তোমাকো আশীৰ্ব্বাদ দিছোঁ যেন তোমাৰ বংশতো কোনো ৰজা নহওক।

বাট— আশীৰ্ব্বাদহে নেলাগে শাও দিলেও নহয় দেউ! ভয় নকৰিব।

সদা— উস! কি কথা! হেৰ, লক্ষ্মণৰ নিচিনা ভায়েককো ৰজাই বৰ্জ্জন কৰিব পায়নে? একো নাই—একো নাই ককাই ভাইত, একো কাণ্ডাই নাই।

বাট— আপুনি মনেৰে কথাটো ভালকৈ ভু পোৱাই নাই হবলা!

সদা— ভু পাবলৈ আৰু আছে কিটো ? লক্ষ্মণ সৰযূত পৰি মৰিবলৈ গৈছে দেশৰ প্ৰজা ভাগি ভুইঁৰি গৈছে। লক্ষ্মণে এইটো কম বেজাই পাইছেনে ? এঃ এঃ

বাট— বাটে বাটে ৰজাৰ কথা এনেকৈ কৈ ফুৰা ভাল নহয় দেউ।

সদা— মই ঢেঁটুফালি চিঞঁৰি চিঞঁৰি ক'ম। স্বৰ্গৰ দেৱতাই শুনাকৈ ক'ম।

বাট— ব'লক—ব'লক—আমিও বেগাবেগিকৈ যাওঁ। পলম হ'লে লাগে দেখাকে নেপামগৈ।

সদা— বেগাই যোৱা কেনেকৈহে ? খোজটোৰে পতি কথাটো গহৰী হৈছে গৈছে। কটা—এনে কথা শুনা নাই! সন্ন্যাসী এটাৰ কথাতেনো ভায়েকক বৰ্জ্জন কৰিব লাগেনে ? সেইটো সন্ন্যাসীয়েইনে বৰাগীয়েইনে কোনে জানে ?

বাট— ব'লক—ব'লক দেউ! ৰজা ৰামচন্দ্ৰ আমি নহয়—

সদা— বাকী নাই! তেওঁ ৰজা হৈ লোকৰ পটিয়ে বাট বুলিছে—আৰু আমি সামান্যই নিজৰ মতে বুলিছোঁ। নিজৰ বুধি শিলৰ খুটি একা।

বাট— হৈছে! আপোনাৰ বুধি আটাইবোৰ বটিয়াই নিদিব। ত'ত বামুণী আইব কাৰণে গোটাচেৰেক থ'ক্। পিছে আমি আগহে বাঢ়িলোঁ।

(আগ বাঢ়ি গুছি যায়)

সদা— যোৱাঁ! অসাৰ—অসাৰ! অসাৰ সংসাৰ ; (প্ৰস্থান)

তৃতীয় দৃশ্য

কক্ষ

(খিড়িকিয়েদি মুখ উলিয়াই আকাশৰ ফালে চাই ৰাম তন্ময়)

ৰাম— শূন্য! শূন্য!
বিৰাট শূন্যই যেন
নিমাত কৰিছে মোৰ
সজাগ চেতন!
—সংসাৰৰ মৰীচিকা সুখ!
তাকে খেদি
শ্মশান কৰিলোঁ মোৰ
প্ৰফুল্ল হৃদয়!
অভিশপ্ত জীৱনত
নেদেখিলোঁ সুখৰ কণিকা!

[দূৰত—"জয় ৰামচন্দ্ৰৰ জয়"]

স্তব্ধ হোৱাঁ তাৰকৰ দল।
শিয়ৰি উঠিছোঁ আজি
ৰাক্ষসীৰ বিষ-দশনত—
আশ্বাস সান্ত্বনা নাই,
শোকৰ সঙ্গীত গাওঁ
হৃদি বিদাৰক,
এনে এটা নিৰ্জ্জীৱৰ
জয় গান গাই

কৰিব খুজিছা তাক
ৰাজ-ৰাজেশ্বৰ !
জয় মোৰ অন্ত হ'ল !—
(অলপ পৰ মৌন হৈ থাকে)

বশিষ্ঠ— (সোমাই আহি) বৎস !

ৰাম— গুৰুদেৱ !

বশিষ্ঠ— মিছা গ্লানি কৰি
নিদিবাঁ সন্তাপ !
বৎস !
বিজ্ঞ তুমি জানা নিজে
সকলো উপায় ।

ৰাম— গুৰুদেৱ !
মানুহৰ হিয়া মোৰ—
কিমান সহিম আৰু
বিষাদ যন্ত্ৰনা ?

বশিষ্ঠ— ৰাম,
কৰ্ত্তব্য পথত
অশান্তিকে শান্তি বুলি
ল'বই লাগিব ।

ৰাম— কিন্তু মই,
কৰ্ত্তব্য কৰ্ত্তব্য বুলি
নিজত্বক দিলোঁ বিসৰ্জ্জন !

বশিষ্ঠ— নহয়, নহয়—বৎস !
কৰ্ত্তব্যৰ হকে তুমি
জগতকে আপোন কৰিলা ।
সত্যৰ আলোক পৰি
তোমাৰ জ্ঞানত,
উজ্জ্বল কৰিলে আজি
বিশ্বৰ সমাজ ।

ৰাম— গুৰুদেৱ !
চিত্ত মোৰ স্থিৰ-লক্ষ্য হ'ল ।
ৰাজ্যচিন্তা আৰু মোৰ
নাই প্ৰয়োজন ।
শত্ৰুঘ্ন পালেহি আহি
মথুৰাৰ পৰা,
কৰিম বিদায় মই
চিৰকাললৈ !
(ভৰতৰ প্ৰৱেশ)

ভৰত— দাদা,
মৃত্যু অনুগামী মই ।
ইচ্ছা নাই থাকিবৰ
এই শ্মশানত ।

বশিষ্ঠ— অধীৰ নহবাঁ বৎস !
আহাঁ—আহাঁ—
বুজাম তোমাক মই বেদৰ বচন । (ভৰতক লৈ প্ৰস্থান)

ৰাম— ক'ৰ পৰা আহিছিলোঁ, কেনি গুচি যাম ?—
ৰহস্য—ৰহস্যৰ
অপাৰ সাগৰ !
(দূৰত আকৌ—"জয় ৰামচন্দ্ৰৰ জয়")
"জয় ৰামচন্দ্ৰৰ জয় !"—
ভুল, ভুল——
মানুহৰ জয় পৰাজয় ?
অখণ্ড জ্ঞানীৰ এটি
ফিৰিঙতি পাই
মানুহে নোৱাৰে জয়
লভিব ধৰাত !
জয় দিয়াঁ—ঈশ্বৰৰ,
জয় দিয়াঁ—প্ৰকৃতিৰ ।
দীন—দীন—
অতি দীন ৰামচন্দ্ৰ
মায়াৰ পুতলা !
দিন নাই, ৰাতি নাই,
বিদ্ৰূপ কৰিছে মোক
ৰাক্ষসীৰ ক'লা-ছায়া আহি ।
আৰবি ধৰিছে মোৰ
সমুখৰ চিৰমুক্ত পথ ।—
(বিৰক্তিৰে) জয় ! জয় !

প্ৰৱঞ্চনাপূৰ্ণ এই
ৰাজ-সিংহাসন—
তাতে বহি
ৰাজ্যভোগ কৰিম সদায় !
স্তাৱকৰ দলে মোৰ স্তুতি গান গাব,
তাকে শুনি তৃপ্ত হ'ম মই ?
ভাগি য'ক সিংহাসন
ডুবি য'ক অযোধ্যাৰ সকলো সম্পদ !
নিয়তিৰ ক্ৰীতদাস
অতি ক্ষুদ্ৰ জীৱ মই—মানুহ ! মানুহ ! (প্ৰস্থান)

চতুৰ্থ দৃশ্য

সৰযূ

লক্ষ্মণ— প্ৰকৃতি দেৱীয়ে আজি মোক প্ৰাণ-বিমোহন বেশেৰে দেখা দিছে। বিশ্ব-সৌন্দৰ্য্যৰ সকলো সম্ভাৰ আজি যেন সৰযূৰ পাৰতে উদ্ভাসিত হৈ উঠিছে ! আহা ! কেনে সুন্দৰ ! কেনে মনোহৰ ! সৰযূৰ বুকুত কেনে শান্তি ! —সৌৱা—সৰযূৱে মোক যেন কৈছে—"দিন যায়, ক্ষণ যায়, দুখ যায়, তাপ যায়—আহ, মোৰ বুকুলৈ ল'ৰি আহ—সময় যায়-যায় ! (সৰযূৰ ফালে চাই ৰৈ থাকে)

এই পথ মুক্তিৰ পথ। ইয়াৰ ধূলি-কণা-মোৰ তীৰ্থ-ৰেণু। সম্মুখৰ এই সৰযূ মোৰ বৈতৰণী! অকূল সাগৰ —তৰীহীন-সৰযূ! কেনেকৈ পাৰ হওঁ? কাণ্ডাৰি! কাণ্ডাৰি! নৌকা আনা—মোক পাৰ কৰি দিয়াঁ।

(সন্যাসী বেশী মহাদেৱৰ প্ৰৱেশ)

মহাদেৱ—লক্ষ্মণ, আহাঁ—পলম নকৰিবাঁ।

লক্ষ্মণ— ধৰাঁ—মোৰ হাতত ধৰি লৈ ব'লাঁ। মই অচল। ধৰাঁ —মোৰ হাতত ধৰি লৈ ব'লাঁ।

মহাদেৱ—যাত্ৰাৰ সময় যাওঁ যাওঁ হৈছে। উপবাসী দুৰ্ব্বাসাই সৰযূ-তীৰত অপেক্ষা কৰি আছে।

লক্ষ্মণ— মোৰ দৃষ্টি শক্তি হীন হ'ল সন্যাসী। মোক ধৰি নিয়াঁ।

মহাদেৱ—মোহৰ লোতক মোহাৰি পেলোৱাঁ। নহ'লে সকলো অথলে যাব। আত্ম-বিসৰ্জ্জন দি মায়াৰ চাকনৈয়াত ডুব গ'লে অনন্ত কাললৈ অন্ধহৈ থাকিবাঁ। চোৱাঁ—চকু মেলি চোৱাঁ—সৃষ্টি খনেই ত্যাগৰ আদৰ্শ।

লক্ষ্মণ— (উৎফুল্ল হৈ) ত্যাগ! ত্যাগ! ৰামৰ কাৰণে লক্ষ্মণৰ ত্যাগ!—ব'লাঁ সন্যাসী। মই প্ৰস্তুত।

[হাতত ধণু-কাঁড় লৈ বেগেৰে লৱ-কুশৰ প্ৰৱেশ]

লৱ— সৰযূৰ জল-ৰাশি শুকাই পেলাম। বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ড ধ্বংস কৰিম। খুড়া? খুড়া?

লক্ষ্মণ— সেইদৰে আৰু নামাতিবাঁ। যোৱাঁ, তোমালোক উলটি যোৱাঁ।

কুশ— কিন্তু তোমাক এৰি থৈ যাব নোৱাৰোঁ। তুমি কি কৰিব খুজিছাঁ?

মহাদেৱ—কি ভাবিছাঁ লক্ষ্মণ? দুৰ্ব্বাসা ক্ষুধাত কাতৰ। যোৱাঁ, তেওঁক আশ্বাস দিয়াঁগৈ।

লৱ— তুমি—তুমি যোৱাঁ সন্যাসী। তুমি গৈ আশ্বাস দিয়াঁগৈ। যি ব্ৰাহ্মণে ক্ষত্ৰিয়ৰ তেজেৰে ভোক গুচাব খোজে তেওঁ আমাৰ পৰম শত্ৰু।

মহাদেৱ—তেন্তে ক্ষত্ৰিয়ই প্ৰতিজ্ঞা কৰে কিয়?

লৱ— ক্ষত্ৰিয়ই প্ৰাণ দিবৰ প্ৰতিজ্ঞাও কৰে আৰু ল'বৰ প্ৰতিজ্ঞাও কৰে।

মহাদেৱ—[হাঁহি] তোমালোকৰ উদ্দেশ্য কি? ব্ৰহ্ম-হত্যা কৰি ৰাম-লক্ষ্মণক নৰক-গামী কৰাব খোজানেকি?

লৱ— হয় হওক ব্ৰহ্ম-হত্যা—হয় হওক ৰাম-লক্ষ্মণ নৰকগামী।

মহাদেৱ—কিন্তু ৰঘু-কুল সত্যৰ পূজাৰী।

কুশ— সত্য—সত্য বুলি ৰঘু-কুল ধ্বংস হ'ল। সন্নাসী, আমি যুৱক। তেজৰ আহবাণতকৈ আমাৰ আন সত্য একো নাই।

মহাদেৱ—এই বাণী যৌৱনৰ উপযুক্ত বাণী। কিন্তু জীৱনৰ জয় বাণী নহয় বালক।

লৱ— ক্ষত্ৰিয়ৰ অস্ত্ৰ জাগ্ৰত অস্ত্ৰ। ৰক্ত-পান নকৰিলে সি ক্ষান্ত নহয়।

লক্ষ্মণ— মুক্তি দিয়াঁ—মুক্তি দিয়াঁ। মুক্তিদাতা, মুক্তি-পথৰ

পথিকৰ হৃদয়শক্তি হৰণ কৰি শেষৰ সময়ত তাক উটাই নিদিবাঁ। (থিৰ ভাৱে সৰযূৰ ফালে চাই থাকি গম্ভীৰ হৈ কয়) পাইছোঁ—পাইছোঁ সন্ন্যাসী, অসীম শক্তি পাইছোঁ। অপাৰ আনন্দ দেখিছোঁ। সৌৱা—সৰযূৰ বুকুত মোৰ মুক্তিৰ সেন্দুৰী-আলি। এইয়া বাটৰ ধূলি জীৱন ৰশ্মিৰে ৰঞ্জিত !

[সৰযূৰ মাজৰ পৰা এটা মধুৰ করুণ ধ্বনি আহে]

সেইয়া, সেইয়া—সংঘৰ্ষৰ মাজত শান্তিৰ প্ৰতিধ্বনি।

(লাহে লাহে লক্ষ্মণ সৰযূলৈ নামি যায়)

লৱ— সৰযূৰ বুকু ভেদ কৰি—সপ্ততল পাতালৰ পৰাও উদ্ধাৰ কৰিম।

মহাদেৱ—ক্ষুদ্ৰ বালক—ই বিধতাৰ কাৰ্য্য।

(লৱ-কুশক পিঠিত চপৰিয়াই দিয়ে আৰু তেওঁবিলাক তাতে ৰ লাগে। হাতৰ ধণু-শৰ খহি পৰে। লক্ষ্মণ গৈ গৈ সৰযূৰ মাজ পায়গৈ। অকল ডিঙিৰ পৰা ওপৰ পিনে দেখা হয়। 'ৰাম' 'ৰাম' বুলি কোৱাৰ লগে লগে লক্ষ্মণ অদৃশ্য হয়)

লৱ—
কুশ— } সন্ন্যাসি ! সন্ন্যাসি !

মহাদেৱ—বালক, আত্মত্যাগৰ এই চৰম আদৰ্শ, ভ্ৰাতৃ-প্ৰেমৰ এই অনন্ত মহিমা অকল লক্ষ্মণতেই সম্ভৱ। যোৱাঁ—বেজাৰ নকৰিবাঁ। এই ত্যাগ—মহান। এই আদৰ্শ অমৰ।

পঞ্চম দৃশ্য

প্ৰাসাদ প্ৰাঙ্গণ

(সন্ধ্যা সময়। উৰ্ম্মিলাৰ গাত বগা সাজ। সন্ধ্যাৰ আন্ধাৰ-পোহৰত উৰ্ম্মিলা দেখ্-নেদেখ্ হৈ থাকে)

উৰ্ম্মিলা—ৰণ—ৰণ—ৰণ—! মনৰ লগত ৰণ—মোৰ পণ ! সৌৱা উষাৰ পোহৰ সন্ধিয়াৰ বুকুত মাৰ গ'ল—তথাপি তাত বিফলতাৰ হাহাকাৰ নাই ! এই মোৰ নিমাতী বসুমতী আইৰ বুকুত কিমান অন্যায়, অত্যাচাৰ হ'ব লাগিছে—তথাপি আয়ে সহি আছে। সকলো উপেক্ষা কৰিছে। দিছে—কেৱল দিয়াৰ মোহতে আই মোৰ আপোন-পাহৰা ! মোৰ দিবলৈ একো নাই কিন্তু সহিবলৈ আছে। সহিম। সহি সহি জহি যাম। আইৰ বুকুত বিলীন হৈ যাম। স্বামীৰ মঙ্গল কামনা কৰি কৰি বাক্-ৰোধ কৰিম।

(গীত গাই বৰাগী সোমাই আহে)

গীত

বেহাগ-মিশ্ৰ—ঝাপতাল

অনন্ত আকাশ সম অকূল জলধি সউ
গৰজি উঠিছে তাৰ মতলীয়া ঢউ
জীৰ্ণ তৰণী মোৰ শীৰ্ণ হৃদয়,
উটি ভাহি যায় তৰী, লক্ষ্য নৰয়—

পাৰ কৰি দিয়া হেৰা— প্ৰেমিক কাণ্ডাৰী !
উধাও হইছে প্ৰাণ,
শুনি সিপাৰৰ গান—
হেন্দুলি উঠিছে তাৰ অমিয়া লহৰী !

উৰ্ম্মিলা—বৰাগী, মোৰ সৰ্ব্বস্ব গ'ল। মই পথৰ ভিক্ষাৰিণী হলোঁ।

বৰাগী—আই, আপুনিনো পথৰ ভিক্ষাৰিণী হব পাৰেনে ? আপুনি সতী ৰাণী। নাৰী সমাজৰ আদৰ্শ !

উৰ্ম্মিলা—বৰাগী, সৰযূ আগৰ দৰেই ধীৰেৰে বব পাৰিছেনে ? পাৰিছেনে বৰাগী—সৰযূৱে মোৰ এই যন্ত্ৰণা পাহৰি থাকিব ?—

বৰাগী—আই, প্ৰকৃতিৰ গতি আপোনা-আপুনি আহে আৰু আপোন মনেৰে গৈ থাকে। সেই গতিক বাধা দিবৰ ক্ষমতা কাৰো নাই। সৃষ্টি-কৰ্ত্তাই নিজেও নোৱাৰে।

উৰ্ম্মিলা—কিন্তু মই বাধা দিম। মই প্ৰকৃতিৰ উন্মাদিনী গতি ফল্গুধাৰাৰ দৰে মনে মনে লুকাই থ'ম। সৃষ্টিৰ সকলো মাধুৰ্য্য হৰণ কৰি মোৰ গোপন ব্যথাত মিহলাই থ'ম। বৰাগী, মই এবাৰ পতনৰ আগত বৰ ওপৰলৈ উঠিম— য'ৰ পৰা চালে মোৰ স্বামীৰ বুকুত তিৰবিৰাই থকা এধাৰি মানিক-মালাৰ দৰে সৰযূৰ ক্ষীণ ৰেখাটি আনন্দত নাচি উঠিব। য'ত অনন্ত কাললৈ মোৰ স্বামীৰ পদ-ৰেণু থাকিব ! বৰাগী, সৰযূ অনন্ত-বাহিনী নহয়নে ?

বৰাগী—হয় আই ! সৰযূ অকল লক্ষ্মণ বীৰৰে বিজয়-মালা নহয় —আপোনাৰো হাতৰ ৰত্ন বলয়।

উৰ্ম্মিলা—নহয়—নহয়—বৰাগী, সৰযূ মোৰ স্বামীৰ মুক্তি-পথ। সৰযূৰ জল মোৰ স্বামী-তীৰ্থ! সৰযূৰ একোটি স্নান মোৰ কোটি জন্মৰ সফলতা ! (ভিতৰ সোমায়)

বৰাগী— ধন্য সতী উৰ্ম্মিলা ! ধন্য তোমাৰ আদৰ্শ ! সঁচাকৈয়ে সৰযূ তোমাৰ মহাতীৰ্থ।—আহা ! উৰ্ম্মিলাৰ ত্যাগ কিমান উজ্জ্বল ? সতীৰ এধানি প্ৰাণত পতিৰ পৰম্পদ বিচৰা এখন মহাসাগৰ ! যৌৱনৰ ভোগ-বাসনা বিসৰ্জ্জন দি যিদিনা লক্ষ্মণৰ আদেশত উৰ্ম্মিলাই চৈধ্য বছৰ ধৰি অযোধ্যাৰ ৰাজ-কাৰেঙক তাপসীৰ আশ্ৰম কৰি তুলিছিল, সেইদিনাই জানো জগতৰ নাৰীসমাজ মুগ্ধ হোৱা নাই ? যৌৱনৰ সেই জীয়া-খোৱা জুই সতীৰ ত্যাগত পানী যেন হৈ গৈছিল।—বীৰ লক্ষ্মণ ভুবন-বিজয়ী হ'ল অকল তোমাৰ ত্যাগৰ মহিমাতে। আজি আকৌ তোমাৰ ত্যাগতে লক্ষ্মণে চিৰ-মুক্তি লাভ কৰিলে। তোমাৰ শক্তি-নিৰোধৰ গতিয়েই বাল্মিকীক সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰেৰণা দিলে। মহাসতী উৰ্ম্মিলা, তোমাক নমস্কাৰ কৰোঁ। তোমাৰ পদ-ৰেণু শিৰত তুলি লওঁ। তুমি কাম-বাসনাৰ অনন্ত সাগৰত ত্যাগৰ এটি অমৰ উৰ্ম্মি ! তোমাক পূজা কৰিলে মোৰ প্ৰাণৰ দেৱতাই তৃপ্তি পাব। দেবি, তোমাক আকৌ নমস্কাৰ !

ষষ্ঠ দৃশ্য

সৰযূ

(আবেলি পৰ। সৰযূৰ বুকুত মাৰ-যোৱা সূৰ্য্যৰ ৰশ্মি পৰি তিৰবিৰাই উঠিছে। দূৰত নাৱৰীয়াই গীত গাই গাই নাও মেলি গৈছে। তন্ময় হৈ ৰামে সৰযূৰ ফালে চাই আছে। দূৰৰ গীত আহি কানত পৰিছে)

গীত

ভাটিয়ালী

অ' নাৱৰীয়া কাই,
পছোৱাৰ মাজতে নাও মেলি দিলি
এধানি সুখলৈ চাই!
নাচনী সৰযূৰ দু-বাহু লৰিছে
দেখি মোৰ লাগিছে ভয়।
পাল তৰি দিয়াঁ অ' নাৱৰীয়া
কি জানি কি গতি হয়! [নাও নেদেখা হয়]

ৰাম— মাটিৰ মোহত পৰি
ৰাতিৰ সপোনে
আকাশ ব্যাপিনী আশা
জগাই দিয়েহি মিতে পুৱা-কিৰণত।
দুৰ্লভ মাধুৰি যিটি
মহাসত্য জীৱনৰ—

ঢাক খাই পৰে তাৰ
মোহৰ ৰাগিত ?
সৌৱা—
জীৱনৰ বুকু ভেদ কৰি
মৰণৰ ৰক্ত-ৰাগে
লেখি দিছে শেষ বাণী—
মৃত্যু মাথোঁ মহাসত্য
অনন্ত কালৰ!
নিয়তিৰ অধীন মানৱ—
সীমা-বন্ধা গতি তাৰ
শেহত স্থবিৰ!
বিচিত্ৰ এই ভৱ-হাট
সুচিত্ৰ নাটক।
নাট্যকাৰ সুত্ৰধাৰ,
নেপথ্যত বাস।
চিৰ-মৌন সৌন্দৰ্য্যৰ
বিৰাট মেলাত
নিজকে গোপন কৰি
কি যে মহিমাৰে হায়
মেলিছে সুন্দৰে নিজে
নিজৰ প্ৰকাশ!
যেন

গোপনে প্ৰকশে, প্ৰাকশে গোপনে,
ক্ষুধিত-বিশ্বই খুজি ফুৰিছে বিকাশ !
(ভৰত আৰু শত্ৰুঘ্নৰ প্ৰবেশ)

ভৰত— দাদা !

শত্ৰুঘ্ন— দাদা !

ৰাম— ভৰত, শত্ৰুঘ্ন,
আহাঁ আহাঁ ভাইহঁত—
তিনি ভাই মিলি আজি
সৰযূৰ সোঁতৰ মাজত
তৃপ্তি-অৰ্ঘ্য দিওঁহঁক
ভ্ৰাতৃ-ভক্ত লক্ষ্মণৰ হৈ।
আহাঁ ভাই,
শেহৰ তৰ্পণ আজি
অৰ্পণ কৰিব লাগে
পূৰ্ণ অঞ্জলিৰে—

ভৰত— মহানুভৱ !

ৰাম— ভৰত,
জীৱনৰ এই শেষ অন্তিম পৰত
মহানুভৱ হুবুলিবা মোক
মহত্বৰ অধিকাৰী
একমাত্ৰ অদৃশ্য যিজন !
নগণ্য মানৱ মই,

মানুহৰ ধৰ্ম্ম মোৰ
চিৰ পৰিচয়।
নিয়তিৰ হাতৰ পুতলা
ক্ষুদ্ৰ জীৱ মানুহৰ
নাই একো আন পৰিচয়
সৌ চোৱাঁ—
সৰযূৰ সোঁতৰ মাজত
অস্ত-যোৱা সূৰ্য্যৰ
শেহৰ কিৰণে
তেজেৰে ৰাঙলি কৰি
লেখি দিছে তাকেই তুনাই !
(মহাকাল-বেশী মহাদেৱৰ প্ৰৱেশ)

মহাদেৱ—ৰাম, ভৰত, শত্ৰুঘ্ন,
গতিহীন মহাকাল—
অচল অটল সেই
অনন্তৰ গতি।
মানুহৰ পাৰ্থিৱ-সম্বন্ধ
কাল-ৰথ টানিবৰ
শিকলি মাথোন।
টানোতে টানোতে,
যেতিয়া এদিন
ছিগি যায় শিকলিৰ

সকলো বান্ধোন—
তেতিয়া মানুহে বুজে
মহাকাল অচল, অটল।
ক্ষুদ্ৰ চেষ্টা মানুহৰ
উত্তেজনা এটি!

(ৰাম, ভৰত আৰু শত্ৰুঘ্নই মহাদেৱৰ ফালে চাই থাকে)

মহাদেৱ—চোৱাঁ,
সউ দূৰ পশ্চিমত
আকাশ মিলিছে আহি
মাটিৰ লগত।
আকাশে-মাটিয়ে মিলি
আঁৰিছে এখনি তাত
ক'লা যৱনিকা।
তাতে শেষ।—

ৰাম— তথাপি সন্ন্যাসী তাতে
দেখিছোঁ লক্ষ্মণে মোৰ
বিচাৰিছে তৃপ্তি-জল
মোৰ আঁজলিৰে।

মহাদেৱ—এতিয়াও আছে বাগি
মোহৰ দৃষ্টিত।
আহাঁ—

(মহাদেৱে ৰামৰ হাতত, ৰামে ভৰতৰ হাতত আৰু ভৰতে শত্ৰুঘ্নৰ হাতত ধৰে)

মহাদেৱ—(সৰযূৰ ফালে গৈ থাকি)
অসীম অনাদি এই
অখণ্ড সোঁতত,
একোটি প্ৰাণীৰ জন্ম
এটি আলোড়ণ।
আলোড়ণ মাৰ যায়—
আকৌ মিহলি হয়
ক্ষুদ্ৰ আলোড়ণ।

(সৰযূৰ বুকুত এটা উজ্জ্বল-জ্যোতি জিলিকি উঠে। আগে আগে মহাদেৱ আৰু পাছত ৰাম, ভৰত, শত্ৰুঘ্ন গৈ থাকে। এটা মৃদু-কৰুণ সঙ্গীতৰ ধ্বনি শুনা যায়)

ৰাম— জীৱনত কেৱল সত্যৰ সেৱা কৰিছিলোঁ। লোক-মাজত লাভ কৰিছিলোঁ অপৰাজিত উপাধি—। কিন্তু সম্মুখত এই মহাসত্য—এই মৃত্যুৰ ওচৰত বাধ্য হৈ নতশিৰে পৰাজয় গৌৰৱ আদৰি লব লাগিব। এই গৌৰৱত সীতাৰ প্ৰেম, লক্ষ্মণৰ ভক্তি—ৰামৰ গতি সম্মিলিত হৈ যেন আজি কিবা এটি অপূৰ্ণৰ মূৰ্ত্তি পূৰ্ণ হৈ উঠিছে।

(এনেতে বৰাগী ওলায়হি আৰু আকুল কণ্ঠেৰে কয়)

বৰাগী— কেনি গৈছে প্ৰভু?

মহাদেৱ—যেনি গ'লে ৰামায়ণ সম্পূৰ্ণ হ'ব।

ৰাম— বৰাগী, সত্যৰ ওচৰত আজি মোৰ প্ৰথম পৰাজয় আৰু

শেষ-আবৰ্তিৰ আহ্বান। মহাকালৰ ৰথৰ চকৰিত আজি মোৰ বিসৰ্জ্জনৰ পূৰ্ণাঞ্জলি !

বৰাগী— প্ৰভো !

(হঠাৎ এটা ভীষণ শব্দ হয়। পৃথিৱী অন্ধকাৰ হয়। লাহে লাহে পোহৰ হয় আৰু অবাক দৃষ্টিৰে চাই থকা অকল বৰাগীক দেখা হয়)

বৰাগী— বিস্মৃতিৰ আৱৰণ ভেদ কৰি স্মৃতিৰ আলোকত উদ্ভাসি উঠিছিল—ৰাম, লক্ষ্মণ, ভৰত, শত্ৰুঘ্ন ! আৰু কিমান !— আকৌ যৱনিকা পৰিল। কিন্তু তাৰ যিটি ধ্বনি থাকি গ'ল বিসৰ্জ্জনৰ পূৰ্ণতাত সেই ধ্বনিৰ আহ্বান অবৰ্ণনীয়। —বৈ থাকাঁ সৰযূ—বৈ থাকাঁ সৰযূ—তোমাৰ বুকুতে বাজি থ'ক এটি ধ্বনি—বিসৰ্জ্জন ! বিসৰ্জ্জন !

ওপৰঞ্চি

বাল্মিকীৰ স্মৃতি

মহাকালৰ কৃষ্ণবৰ্ণ সৃষ্টি লুকাই পৰিল। তলে ওপৰে, পূবে পশ্চিমে অন্ধকাৰ। এই আদি-অন্তহীন তমোৰাশিৰ মাজৰ পৰা বিজুলিৰ সঞ্চাৰ হ'ল। মাজতে এটি বিদ্যুৎপুঞ্জ দেখা হ'ল। তাৰ তিৰ্‌বিৰণিৰ কঁপনিৰ লগে লগে এটি মৃদু ধ্বনি শুনা হ'ল। ধ্বনিয়ে আকাৰ ল'লে। এবাৰ হঠাৎ দুটি ধ্বনি দুফালে গ'ল। দুটি কৰ্চ্চণ (ক্ৰৌঞ্চ) চৰাইৰ আকৃতিৰ দৰে ধ্বনি দুটি ঘূৰি ঘূৰি উড়িবলৈ ধৰিলে। সিহঁতৰ ডেউকা আৰু মহাশূণ্যৰ মাজত যুদ্ধ লাগিল। গীত হ'ল ঃ—

গীত।

(বেহাগৰ লয়)

মধু ! মধু ! মধু !
মধু ! মধু ! মধু !
মধু !

সঙ্গীতৰ ধ্বনি বাঢ়ি যোৱাৰ লগে লগে পোহৰ বেছি হৈ আহে আৰু শুধ বগা সাজ পিন্ধা, বগা চুলি বগা দাঁড়িৰে বাল্মিকী হিমালয়ৰ শিখৰত বহি আছে। হাতত বীণা। বাওঁ হাতে বীণাখন বুকুত লগাই সোঁহাতে অভয় দি কৈছে—

মা নিষাদ প্ৰতিষ্ঠাং ত্বমগমঃ শাশ্বতীসমাঃ
যৎ ক্ৰৌঞ্চমিথুনাদেকমবধীঃ কামমোহিতম্‌ ॥

ক'লা ঢাকনী

চপলাৰ বাছকবনিয়া উপন্যাসৰাজি

আজিৰ মানুহ—হিতেশ ডেকা ৩৲
আনন্দ মঠ—বঙ্কিমচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায় ২৸০
আজিৰ সমাজ—তিলক দাস ১৸০
কৃষ্ণকান্তৰ উইল—বঙ্কিমচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায় ২৷০
কামিনী কাঞ্চন—সৌমাৰ ১৸০
জীৱনৰ গতি—তিলক দাস ২৷০
দেৱদাস—শৰতচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায় ২৷০
দুজন বেকাৰ—তিলক দাস ১৲
দেৱী চৌধুৰাণী—বঙ্কিমচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায় ৩৲
ধুমুহাৰ পাছত—কীৰ্ত্তিনাথ শৰ্ম্মা ৸০
প্ৰতিমাৰ পালা জানো প্ৰাণ?—প্ৰমোদ বৰদলৈ ৸০
পৰিণীতা—শৰতচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায় ১৸০
বিদায়ৰ আকৰ্ষণ—সৰ্ব্বানন্দ পাঠক ১৸০
বিৰাজ বৌ—শৰতচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায় ২৷০
বিদ্ৰোহী—দৈৱচন্দ্ৰ তালুকদাৰ ২৷০
মনোমতী—ৰজনীকান্ত বৰদলৈ ৪৷০
ৰাজৰ্ষি—ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ ২৷০
সপোন যেতিয়া ভাঙে—অৰুণকুমাৰ দাস ২৷০
সংসাৰ চিত্ৰ—চিন্তাহৰণ পাটগিৰি ১৷০
চন্দ্ৰনাথ—শৰতচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায় ২৲

চপলা বুক ষ্টল—শ্বিলং